

O'ZBEKISTAN RESPUBLİKASI' XALI'Q BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ

A'jiniyaz atı'ndag'i' No'kis ma'mleketlik pedagogikalı'q institutı'

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası'

Qaraqalpaq tili ha'm a'debiyatı' fakultetinin'
studenti

Tursi`nbaxieva Gozzal Muratbaevna

PİTKERİW QA'NİGELİK JUMI'SI'

**Qaraqalpaq tilindegi ayi`ri`m seslik qubi`li`slar ha'm wolardı'
woqitiw**

İlimiy basshı':
filologiya ilimlerinin' kandidatı',
docent A.Pirniyazova

NO'KİS – 2014

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Fakultet dekanı':

B.Dilanov

Kafedra baslı'g'i':

W.Sayı'mbetov

İlimiy basshı':

A.Pirniyazova

Tema: Qaraqalpaq tilindegi ayi`ri`m seslik qubi`li`slar ha'm wolardi' woqitiw

Pitkeriw qa'nigelik jumı'sı'n worı'nlawshı': **Tursi`nbaxieva Gozzal Muratbaevna**

Ma'mleketlik Attestaciya komissiyası'nı'n qararı': «Qaraqalpaq tilindegi ayi`ri`m seslik qubi`li`slar ha'm wolardi' woqitiw» qa'nigelik jumı'sı'na «_____» bahası' qoyı'lsı'n.

M.A.K. baslıg'i':

M.A.K. ag'zaları':

**Qaraqalpaq tilindegi ayi`ri`m seslik qubi`li`slar ha`m wolardi` woqitiw
Jobasi:**

Jumistin` uliwmalıq sipatlaması.....

Kirisiw.....

I bap. Qaraqalpaq tilindegi ayi`ri`m seslik qubi`li`slar

1) Qaraqalpaq tilinde seslerdin` qisqariw qubısları.....

2) Qaraqalpaq tilinde seslerdin` tu`sip qalıw qubılsı.....

3) Qaraqalpaq tilinde seslerdin` qosılıw qubılsı.....

4) Qaraqalpaq tilinde seslerdin` almasıw qubılsı

II bap. Qaraqalpaq tilindegi ayi`ri`m seslik qubi`li`slardi` woqitiw

1) Akademiyalıq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde ayi`ri`m seslik
qubi`li`slardi` woqitiw.....

Juwmaq.....

Paydalanılǵan a`debiyatlar.....

Jumistin` uliwma siptlamasi

Temanin` aktuallig`i: Bu`gingi da`wirimizdin` Bilimlendiriw sistemasinda, uliwma ja`miyetshilik ta`repinen bilim beriw sapalilig`in arttiriw maqsetinde woqitiwda interaktiv usillardan paydalaniwg`a ayriqsha itibar qaratilmaqta.

Zamanago`y texnologiya, interaktiv usillar woqiwshilardin` qa`biletin, imkaniyatlarin ashıp beretug`in a`hmiyetke iye.

A`sirese, interaktiv usillardan worinli ha`m wo`nimli paydalaniw – bul woqiwshilardin` iyelemekshi bolg`an bilimlerdi wo`zleri izlep tabiwina, wo`z betinshe pikirlewdi de u`yretedi. Fonetika qaraqalpaq tilinin` seslik qubilislarinin` tiykarin u`yretetug`in bolg`anliqtan bul og`ada a`hmiyetli ma`seelelerden biri.

Akademiyaliq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde woqitilatug`in pa`nlerdin` mazmuninan kelip shig`ip, woqiwshilardin` bilimlerdi iyelewi ushin jeke ha`m jas wo`zgesheliklerin yesapqa alıp, fonetikani woqitiwda interaktiv usillardan paydalaniw – bul aktual temalardin` biri dep yesaplaymız.

Jumistin` maqseti ha`m waziypasi:

Akademiyaliq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde woqitilatug`in Qaraqalpaq tilinin` fonetika bo`limin woqitiwda qollanilatug`in interaktiv usillardin` qolaylı tu`rlerin, metodikalıq usılların u`yreniw.

Sabaqlıqlarda temalarg`a qolaylastırılğ`an usılları boyınsha ilimiy pikirlerdi basshiliqqa alıw. Qaraqalpaq tilindegi ayırım seslik qubilislardı anıqlaw.

**Izertlew ob`ekti:** Qaraqalpaq tilindegi ayırım seslik qubilislar ha`m wolardin` akademiyaliq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde woqitiliwi.

**Izertlew metodlari ha`m usillari:** Izertlew barisinda ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilindegi sesler, wolardag`i ha`rqiylı fonetikalıq qubislardin` wo`zgesheligin anıqlaw maqsetinde salıstırmalı metod basshiliqqa alindi.

**Jumistin` qurılısı ha`m ta`rtibi:** Jumis ko`lemi jag`ınan 55 betten, ta`rtibi jag`ınan kirisiw, tiykarg`i yeki bapıan, juwmaq ha`m paydalang`an adebiyatlardan ibarat.

Worinlang`an miynetın` tiykarg`i na`tiyjeleri: Jumis ha`r bir qaraqalpaq tili boyınsha qa`nigelerge, mug`allimlerge, qizig`iwshilarg`a ju`da` za`ru`r. Sebebi tanisqan adam tildi yele de teren`irek tu`siniwge, u`yreniwge bolg`an mu`mkinshilikke iye boladı.

**Juwmaq ha`m usinislardi qisqa uliwmalastiriwdin` na`tiyjeleri:** Jumista so`z yetilgen ma`seleler menen qaraqalpaq til biliminin` u`lken bir tarawı bolg`an qaraqalpaq tilin woqitiw metodikasi boyınsha usinislar berildi.

Kirisiw

Ja`miyette yen` za`ru`rli ha`m wog`ada a`hmiyetli bolg`an xizmetti adamlar arasindag`i qatnas jasaw qurali xizmetin atqaratug`in til seslerden quraladi. Tildin` wo`mir su`riwi, jasawi sesler arqali bwolatug`inlig`i, woylawimizdin` tikkeley shinliqqa aylaniwi til arqali, til sesleri arqali iske asatug`inlig`i toliq da`liyllengen. So`zde geypara jag`daylardin` sebebinen ayirim seslerdin` tu`sip qaliw, qosiliw yamasa almasiw qubilislari ushirasadi. Sonday-aq qon`silas seslerdin`, buwinlardin` wo`z-ara ta`sirine baylanisli, pa`tke ha`m tag`i basqa fonetikaliq jag`daylarg`a baylanisli sesler belgili da`rejede wo`zgerislerge ushirap, wo`z-ara u`ylesip keledi.

Ko`p waqitlar wo`tiw menen ayirim seslerdin` tu`sip qaliw, ayirim seslerdin` jan`adan payda boliw qubilislari na`tiyjesinde tildin` seslik sistemasi rawajlanip wo`zgerip wotiradi. Tildin` fonetikaliq sistemasin, wonin` ishki seslik nizamlarin teren`irek biliw ushin seslerdin` so`zlerdegi, so`z dizbegindegi – uliwma so`ylew ag`imindag`i tu`rli wo`zgerisleri jo`ninde tu`sinikke iye boliw kerek.

So`zler wo`z-ara baylanisli bolg`an ha`m bir birine ta`sir yetip turatug`in sesler kompleksinen turadi. Seslerdin` ayirim wo`zgerisleri - seslerdin` almasiwi, worin almasiwi fonetikaliq jag`daylardan g`a`rezsiz boliw mu`mkin. Misali: *samal-shamal, sali-shali,*

sag`al-shag`al, g`arri-qarri,

g`arg`a-qarg`a, jamg`ir-jan`bir,

biyday-buwday, jigirma-jiyirma,

digirman-diyirman, h.t.b. siyaqli so`zlerde s-sh, g`-q, g`-n`,

g`-y, uw-iy seslerinin` almasip aytiliwi;

Sonday-aq aylaniw-aynaliw, ahwal-awhal,

Japiraq-jarpaq, topiraq-torpaq, tan`ba-tamg`a so`zlerinde ayirim dawissiz seslerdin` worin almasiwi da fonetikaliq jag`dayg`a baylanisli yemes. Bul yeki jag`daydag`i seslik wo`zgerisler de fonetikaliq sebepler menen da`liyllenbeydi.

Samal-shamal, sali-shali, yeshek-yeseq, kewil-ko`n`il h.t.b. so`zlerdin` ku`ndelikli turmista aktiv qollanilip ju`rgen formalari *samal, sali, yeshek, kewil* degen tu`rleri yekenligi belgili. Sonliqtan a`debiy tildin` normalarina juwap bere aladi ha`m wonin` leksikasinan worin aladi. Al *shamal, shali, yeseq, ko`n`il* usag`an tu`rleri bolsa awizyeki so`ylew tilindegi fonetikaliq jaqtan so`zlerde ayirim seslerdin` awmasip yesitilgen jag`dayi bolip qala beredi.

Seslerdin` usunday fonetikaliq jag`daylardan g`a`rezsiz haldag`i wo`zgerislerinen tu`rli fonetikaliq qubilislar kelip shig`adi. Bunday fonetikaliq qubilislar seslerdin` dara turg`aninda yemes, al wolardin` so`zde, so`z dizbeginde jumsaliwi menen ju`zege asadi. Ayirim ga`plerde so`zlerdin` worin ta`rtibin almastirip wo`zgertiwge mu`mkin bolsa da, sol ga`ptegi so`zlerdi qurag`an seslerdin` worin ta`rtibin qalay bolsa solay wo`zgerte beriwge bolmaydi. Seslerde bolatug`in ha`r qiyli kombinatorliq wo`zgerisler ko`pshilik tillerge wortaq xarakterge iye boliwi mu`mkin. Sonday-aq ha`r bir tildin` yamasa bir topar tuwisqan tillerdin` wo`zine ta`n wo`zgesheligine baylanisli seslik wo`zgerisleri de boladi. Qaraqalpaq tilinde so`z ishinde jumsaliw jag`dayina qaray qaysi pozitsiyada (so`zdin` basinda, wortasinda, aqirinda), qanday buwinda, tu`bir ya qosimtada, morfemalardin` shegarasinda jumsaliwina qaray, pa`ttin` tu`siw-tu`spewine qaray sesler azli-ko`pli wo`zgerislerge ushirap aytiladi. Bul so`zdin` tu`rli seske tu`rleniwi wonin` fonetikaliq variantlari bolip yesaplanadi. Til sesleri a`dette jeke dara halinda turmay, bir so`z ishinde bolsin, bir neshe so`z dizbeginde kelsin, ba`ri bir wo`z-ara qarim-qatnasta, baylanista, tig`iz birlikte jumsaladi. Sonliqtan da til biliminin` fonetika tarawinda tek jeke seslerdin` rawajlaniwi menen wo`zgeshelikleri izertlenip qoymastan, sonin` menen birge, wolardin` wo`z-ara bir biri menen qarim-qatnasi da izertlenedi. wo`ytkeni sol qarim-qatnastin` ta`sirinen sesler bir birine ta`sir yetip, so`ylew protsesinde tu`rli wo`zgerislerge ushiraydi da ha`r qiyli ottenoklar (variantlar, allafonlar) jumsaladi. So`ylew protsesinde sesler tu`rli wo`zgerislerge ushiraydi: bazibirewleri qisqa aytiladi, ayirim jag`daylarda

seslerdin` biri yekinshisine iykemlesip assimilyatsiyag`a ushiraydi. Geyde ayirim seslerdin` tu`sip qaliwi, ayirim waqitta jan`a ses payda boliwi mu`mkin h.t.b.

Bunday seslik wo`zgerislerdin` qatarina assimilyatsiya, dissimilyatsiya, proteza, redukciya , eliziya, metateza, epenteza siyaqli fonetikaliq qubilislardi jatqariwg`a boladi. Wolardin` ko`rinisleri, qurilisi, kelip shig`iw sebepleri ha`r qiyli. Sonliqtan bunday ha`diyselerdin` payda boliwin da`liyllew fonetikadag`i a`hmiyetli ma`selelerdin` biri bolip sanaladi.

Biz bul jumisimizda temag`a baylanisli teoriyalik a`debiyatlar menen birge misallar tan`lawda qaraqalpaq tilinin` orfografiyalik so`zliklerinen, qaraqalpaqsha-russha so`zlikten, ayirim ko`rkem shig`armalardan paydalandiq.

I bap. Qaraqalpaq tilinde seslerdin' qisqariw qubilisi

Qaraqalpaq tilindegi dawislardin' sozimlilig'i wolardin' artikulyaciasina baylanisli, awiz quwislig'inin' ken' ashiliwinan payda bolg'an ashig dawislilarg'a qarag'anda awiz quwislig'inin' tar ashiliwinan payda bolg'an qisig dawislilar qisqa aytilip, qisqa yesitiledi. Dawisli seslerdin' sozimlilig'i qon'silas dawissizlardin' tasirine de baylanisli boladi.

Har qiyli fonetikaliq jag'daylarga baylanisli barliq dawisli seslerdin' sozimlilig'i wo'zgeriske ushirap wotiradi. Bul wo'zgeris, asirese qisig dawislilar bolg'an I', i, u, u' seslerinde ku'shlirek boladi. Wolar qisqa dawislilar bola tura tag'i da qisqariwg'a beyim boladi. Bul dawislilardin' redukciya g'a ushirag'an ottenoklari menen redukciya g'a ushiramag'an ottenoklari wortasinda ayirmashiliqti aniq seziwga boladi. Misali: jil, jiraq, biz, dizim, jul, jur so'zlerinde dawislilar wo'zlerinin' ta'biyiy halina, tiykarg'i ottenogina ju'da' jaqin aytilsa, qisqart, kisen, qutqar, ku'tken siyaqli so'zlerde I', i, u, u' dawislilari ku'shli redukciya g'a ushirap, ju'da' qisqa aytiladi.

Dawisli sestin' sozimlilig'i wo'zi ishinde kelgen buwinnin' tu'rine de baylanisli: ashig buwinda turg'an qisig dawisli seske qarag'anda, tuyiq yamasa qamaw buwinda turg'an qisig dawisli sestin' sozimlilig'i a'dewir qisqa aytiladi. Bul wo'zgeshilik, a'sirese, so'z ishinde kelgende aniq ko'rinedi.

Dawisli sestin' sozimlilig'i so'z ishinde kelgende belgili boladi: bunday fonetikaliq jag'dayda turg'an so'zdin' aqirindag'i dawisli seske qarag'anda, so'zdin' basinda turg'an dawisli ses qisqa aytiladi. Sonday-aq dawisli seslerdin' sozimlilig'i so'zdegi ses yamasa buwin saninin' az yaki ko'pligine de baylanisli: bir buwinli so'zlerdegi dawisli sesler qisqaraq aytiladi. Yamasa tek bir dawissiz ses penen qatar turg'an dawislig'a qarag'anda yeki yamasa u'sh dawissizdin' jalg'aniwi menen qatar turg'an dawisli ses qisqa aytiladi.

Ayirim fonetikaliq jag'daylarda seslerdin' artikulyatsiyaliq jaqtan a'dettigisinen qisqa ha'm ha'lsirep aytiliwi **redukciya** qubilisi delinedi. Qaraqalpaq tilinde sesler ko'birek sozimlilik'i boyinsha redukciyag'a ushiraydi. Ayta ketetug'in narse, ayirim tyurkologlar redukciya qubilisi menen qisqa dawisli seslerdin' wo'zine ta'n qisqaliq, aniqliq qasiyetlerinin' bir-birinen ajiratip qaramaydi.

Sonliqtan boliw kerek wo'zbek tili fonetikasini izertlewshilerdin' ayirimlari qisqa dawislilar pa'tli buwinda da redukciya g'a ushiraydi degen piker aytadi.

Ma'selen: V.V Reshetov " Ha'lsirew menen dawisli seslerdin' toliq redukciyasi tek pa'tsiz buwinda g'ana yemes, al pa'tli buwinda da bolawi mu'mkin bir bir br" deydi. Wol tu'rkiy tillerinin', a'sirese tez so'yleytug'in tu'rkiy xaliqlarinin' wo'zbek, uyg'ir, azerbayjan, tu'rkmén h.t.b Qisqa dawislilarina ta'n seslik wo'zgeshilik bolip tabiladi. Woni redukciya qubilisi menen shatastirmawimiz kerek. Redukciya degenimiz tek pa'tli buwinda g'ana bolatug'in na'rse. Tu'rkiy tillerindegi redukciya ma'selesine qatnashi bir pikirdi biz yen' da'slep " tu'rkiy tillerini izretlewdi' baslawshisi " bolip yesaplanatug'in ilimpaz O.N. Betlingtin' miynetinen ushiratamiz. Wol wo'zinin' " Yakut tili tuwrali " (1851) degen miynetinde tu'rkiy tilleridin' biri bolg'an yakut tilinde qisqa dawislilardin' tu'sip qalatug'inlig'in ko'rsetedi. " Yeger de yeki yamasa wonnan da ko'p buwinli tu'bir so'zler (atliqlar menen feyiller) dawissiz seske tamamlanip, son'g'i buwinda I', i, u, u' qisqa dawislilardin' birewi tursa, wonda bul so'zlerge dawislidan baslang'an qosimta jalg'anga'nda da'slepki qisqa dawisli ses tu'sip qaladi.

Misali: alin' a anna
ilin' ye inne
murun a munna t.b

Al tap usunday jag'dayda ashiq dawislilar kelse, wolar bunday wo'zgeriske ushiramaydi .

Redukciyag'a baylanisli bahali pikirdi N.I Ilminskiydin' " Qirg'iz (Qazaq) tilinin' dialektlik wo'zgesheliklerin izertlew materiyallari " (1861) degen miynetinen de ko'remiz. Avtor wonda qazaq tilindegi qisqa dawislilardin' dawissizg'a tamamlang'an yeki buwinli so'zlerdin' son'g'i buwininda kelip, wolarg'a dawislidan baslang'an qosimta jalg'ang'an waqta tu'sip qalatug'inlig'in ko'rsetip, misallar keltiredi.

qiyin	qiynaw
jiyin	jiynaw

Bunnan keyin wol qazaq tilindegi u'sh buwinli so'zlerdin' da'slepki ha'm son'g'i buwinlari pa'tli bolatug'inlig'in ayta kelip, wortan'g'i buwindag'i dawisli sestin' ju'da' qisqa aytilatug'inlig'i sonshelli wol ha'tte yesitilmey de qaladi dep atap wo'tedi. Misali: **bag'(a)na bag'na** t.b.

A'lbette, bul pikirdin' redukciya qubilisi ushin ma'nisi ku'shli yedi. V.V.Radlovtn' «Fonetika» atli miynetindegi redukciya ma'selesine baylanisli pikirlerdi keltiriwge boladi. «Yeger de dawissiz seske tamamlang'an yeki yamasa wonnan de ko'p buwinli so'zlerdin' (atliq so'zlerdin') son'g'i buwininda qisqa dawisli ses kelip, wog'an dawislidan baslang'an qosimta jalg'ansa, da'slepki qisqa dawisli ses tu'sip qaladi.

Tu'rkiy tillerindegi redukciya ma'selesine tikkeley qatnasi bar bahali pikirlerdi V.A.Bogoroditskiydin' «Qirim tatar tilinin' dialektlik wo'zgeshelikleri tuwrali» (1903-jil) atli miynetinen ko'riwge boladi.

Redukciyag'a baylanisli bar geypara pikirler .D.Polivanovtn' «Qaraqalpaq tilinin' ayirim fonetikaliq wo'zgeshelikleri» degen miynetinde de ushirasadi. Avtor bul miynetinde qaraqalpaq tilindegi shig'isi jag'ınan qisqa dawislilar bolip kelgen **i, i, u, u** seslerine wo'z aldina toqtap wo'tip, wolardin' sani ha'm sapasi jag'ınan redukciya g'a ushiraytug'inlig'in aytadi.

I.A.Batmanov ta redukciya qubilisın tek qisqa dawislilarg'a baylanistiradi. Wol yeki ha'm wonnan da ko'p buwinli so'zlerdin' birinshi buwinında turatug'in qisqa

dawisli sesler yeger u`nsiz dawissizlardin` qamawinda tursa redukciya lanip (so`ylegende tu`sirilip qaldirilip) aytilatug`inlig`in ko`rsetedi.

Misali: **tu`shtu tshtu;**
kishi kshi t.b.

Al N.A.Baskakov bolsa, redukciya dep dawisli seslerdin` pa`tsiz buwindag`i ha`lsirep **yesitiliwin** ha`m usi ha`lsirewdin` na`tiyjesinde so`zlik toparinan pu`tkilley tu`sip qalatug`inlig`in tu`sindiredi. N.A.Baskakov bunnan keyin jazg`an «Qaraqalpaq tili» (1952-jil) degen miynetinde redukciya ma`selesine qaytadan kelip, buring`idan da beter toliqtiradi. «Pa`tke ha`m so`zdegi pa`ttin` wornina qaray qisqa dawislilar u`shke bo`linedi.

- 1) redukciyalanbag`an qisqa dawislilar. wolar so`zdin` keyingi – ku`shli pa`tli buwininda turadi. Misali: **ariq, bilim, toliq** t.b.
- 2) redukciyalang`an qisqa dawislilar. wolar so`zdin` birinshi ha`lsiz pa`tli buwininda turadi. Misali: **q (i)zil, b(i)lek** t.b.
- 3) ku`shli redukciyalang`an qisqa dawislilar. wolar so`zdin` wortan`g`i buwininda **r-n, v-z, v- s, v-l, i-k, y-k** dawissizlarinin` aralarinda ushirasadi.

Misali: **mur(i)nin` murnin`**
wor(i)ni worni
aw(i)zi awzi
daw(i)sim dawsim
aw(i)lin` awlin` t.b.

Son`g`i jag`dayda qisqa dawislilardin` sozimlilik`i nolge ten` boladi, dep atap wo`tedi.

Qaraqalpaq tilinin` qisqa dawislilari ushin aytilg`an bul pikirler ju`da` worinli. Woni tek g`ana qaraqalpaq tili ushin yemes, barliq tu`rkiy tillerinin` qisqa dawislilari ushin da aytiwg`a boladi. J.Aralbaev wo`zinin` «Ha`zirgi qaraqalpaq tilinin` fonetikaliq sistemasi» degen kandidatliq dissertaciyasinda qaraqalpaq tili dawisli seslerinin` (sozimli, qisqa) so`ylew ag`imindag`i ha`r

tu`rli fonetikalik jag`daylarina (pa`tkе, qon`silas dawissizlarg`a, buwinnin` tu`rlerine, so`zdegi wornina t.b.) qaray san jag`inan ha`r tu`rli bolip wo`zgeretug`inlig`in jazadi. Ma`selen, avtordin` aytiwinsha, qaraqalpaq tilindegi dawislilar u`nli dawissizlardin` arasina qarag`anda u`nsiz dawissizlardin` arasinda qisqa yesitiledi. Sol siyaqli ashiq buwindag`i dawislilarg`a qarag`anda tuyiq buwindag`i dawislilar biraz qisqa aytiladi. Avtor bunnan keyin pa`tli buwindag`i dawislilardin` ha`m ku`shli, ha`m aniq-ayqin aytilatug`inlig`in, al pa`tsiz dawislilardin` ha`lsiz aytilip, sani ha`m sapasi jag`inan redukciyag`a ushiraytug`inin, bunday qa`siyet, a`sirese qisq dawislilarda ko`birek gezlesetug`inlig`in ko`rsetedi.

J.Aralbaevtin` aytiwinsha qisq dawislilar yeki buwinli so`zlerdin` birinshi buwininda a`ytewir g`ana redukciyalanip, biraq hesh waqitta tu`sip qalmaytug`in bolsa ( misali, **q(i)zil, p(i)shaq, q(i)tiq, k(i)sen, t(i)ken** t.b.), al u`sh buwinli so`zlerdin` wortan`g`i buwininda wolar wo`zlerinin` fonematikalik ku`shin pu`tkilley jog`altadi. Misali: worni, awzi, bo`rki, qoyni t.b.

A.N.Kononov wo`zinin` «Ha`zirgi wo`zbek a`debiy tilinin` grammatikasi» degen miynetinde redukciya dep dawisli seslerdin` ha`lsirewin tu`sindiredi de, woni tiykarinan qisq dawislilarg`a ta`n dep qarastiradi.

Misali: **k(i)shi, p(i)shaq, t(u)rib, t(u)shasimi,**

yezd(a`), yezdi, (i)shchi, ichti, ichdi t.b.

Usi jerde ayta ketetug`in bir na`rse, A.N.Kononov bul ha`lsiz yesitiliwdin` tiykarg`i sebebin ko`pshilik tyurkologlar siyaqli pa`tsizlikke qosadi, basqa da jag`daylarg`a, atap aytqanda buwinnin` tu`rlerine, qon`silas dawissizlardin` sapasina dawisli seslerdin` ga`ptegi wornina (basinda, wortasinda, aqirinda) ha`m so`ylew ag`imina baylanistiradi. (**urin i urni siyaqli** t.b.)

So`zlerdegi qisq dawislilardin` tu`sip qaliwin A.N.Kononov «Dawisli seslerdin` tu`sip qaliwi wolardin` ha`lsirewi menen tig`iz baylanisli, yag`niy

redukciyag`a ushirawdin` tikkeley na`tiyjesi» - dep bileli. (Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika. Moskva-Leningrad,1960)

Qaraqalpaq tilidagi dawisli seslerdin` redukciyag`a ushirawina qon`silas seslerdin` xarakteri de (u`nsiz, jabisin`qi bolip keliwi) sebepshi boladi. Ma`selen, u`nli juwisin`qi z,j seslerinin` aldinda dawislilar sozilip aytilsa, al u`nsiz jabisin`qi p,t,k,q seslerinin` aldinda qisqarip, redukciyag`a ushiraydi.

Qiz – qit, siz – siq, diz – dik, buz – buq, duz – duk, juz – ju`k, gu`z – gu`p t.b.

Dawislilardin` redukciyag`a ushirawina wolardin` so`z wortasinda keliwi, qamaw buwinda keliwi de sebepshi boladi.

Misali: **is: tis- tisi, iz: biz – bizi, iq: shiq-shiqti** so`zlerinin` ishinde tis, biz, shiq so`zleridagi dawislilar so`zdin` basinda ha`m aqirindag`isina salistirg`anda qisqa aytiladi: al so`n`indag`i pa`tli dawisli ses sozilip aytiladi. Dawislilardin` redukciyag`a ushirawina so`zleridagi seslerdin` saninin` ko`beyiwi, qon`silas buwindag`i jumsalatug`in dawislinin` ashiq dawisli ses boliwi ha`m t.b. fonetikalik jag`daylar da sebepshi boladi.

Sunday-aq seslerdin` redukciyag`a ushirawina so`ylew tezligi de u`lken ta`sir yetedi. Qanshelli jildam so`ylense, sesler sonshelli qisqa aytilip, ko`birek redukciyag`a ushiraydi. Seslerdi qisqartiwshi bir neshe fakt birlikte kelse, sesler ko`birek redukciyag`a ushirawi mu`mkin. Misali: **pitker, qutqar, ku`tsin, qipshaq** siyaqli so`zlerde birinshi buwindag`i dawisli seslerdieduktsiyag`a ushirawina bir neshe fakt birden sebepshi bolip tur. Atap aytqanda, birinshi buwinnin` pa`tsiz boliwi, dawislinin` qamaw buwinda keliwi, jabisin`qi, u`nsiz dawissizlardin` qorshawinda turiwi sebepshi boladi.

Tyurkologiyag`a **redukciya** termininin` rus tili orqali kelip kirgenligi belgili. Sonliqtan da biz yen` da`slep rus tilidagi redukciya qubilisna toqtap wo`temiz. Rus tilidagi redukciya pa`tsiz buwindag`i dawisli seslerdin` sani ha`m sapasi jag`inan wo`zgeriwin aytadi. Sonliqtan wondag`i redukciya sapaliq ha`m sanliq bolip yekige bo`linedi.

Sapaliq redukciya degenimiz – til seslerinin` ma`nisi jag`inan wo`zgeriwi, pa`tsiz buwindag`i dawislilardin` sapasi jag`inan ha`lsirewi. Rus tilinde sapasi jag`inan a`sirese wo, a, ye ashiq dawislilari ku`shli redukciyalanadi. Al qisqa dawislilar i, i, u bolsa wonsha ko`p redukciyag`a ushiramaydi. Qaytama wolar pa`tsiz buwinda azlap qisqa aytilg`ani bolmasa, sapasi jag`inan pu`tkilley redukciyag`a ushiramaydi. Sebebi qaysi buwinda, qaysi poziciyada kelmesin, ba`ribir qisqa dawislilar wo`zlerinin` tiykarg`i ma`nisin saqlaydi. Sonliqtan redukciya waqtinda pa`tsiz buwindag`i dawisli ses tek g`ana san jag`inan wo`zgeredi yag`niy sozimplilig`i jag`inan ha`lsireydi.

Tu`rkiy tillerindegi redukciya qubilisina keletug`in bolsaq, bundag`i redukciya qubilisinin` rus tilindegi redukciya qubilisi menen uqsaytug`in jaqlari da, uqsamaytug`in jaqlari da bar. Tu`rkiy tillerindegi pa`tsiz dawislilar sapasi jag`inan rus tilindegidey ku`shli redukciyag`a ushiramaydi. Sol siyaqli, rus tiline tek bir g`ana pa`t ta`n. wol so`zdin` belgili bir buwinina (ya basinda, ya wortasinda, ya aqirinda) tu`sedi de pa`tsiz dawisli pa`t tu`sken buwinnan bo`lke tursa, sonshelli ku`shli redukciyalanadi. Al tu`rkiy tillerinde geyde tiykarg`i pa`tke qosa qosimsha pa`t boladi. Tiykarg`i pa`t so`zdin` keyingi buwinina, qosimsha pa`t so`zdin` da`slepki buwinina tu`setug`in bolg`anliqtan redukciyag`a ushiraytug`in ses sol yekewinin` arasinda turg`an yag`niy pa`tke jaqin turg`an pa`tsiz buwindag`i dawisli boladi.

Misali: ***xiz(i)met xizmet***

mag`ana – mag`(i)na – mag`na

yer(i)ni - yerni

Professor N.K.Dmitriev tu`rkiy tillerinde rus tilindegi siyaqli ku`shli redukciyanin` bolmaytug`inlig`in sol tildeg yeki pa`ttin` (tiykarg`i ha`m ko`mekshi) ta`sirinen dep bileli.

Tu`rkiy tillerindegi redukciya qubilisinin` rus tilindegi redukciya qubilisidan atg`i bir ayirmashilig`i tu`rkiy tillerinde ashiq dawislililar (uyg`ir tillerinen

basqalari) rus tilindegi ashii dawislilarg`a qarag`anda sani ha`m sapasi jag`inan turaqli bolip keledi. Kerisnshe rus tilindegi qisqa dawislilar usi jag`inan a`dewir turaqli bolsa, tu`rkiy tillerindegi qisqa dawislilar wog`an qarag`anda turaqsiz boladi. wolar pa`tsiz buwinda sani jag`inan ju`da` ku`shli redukciyag`a ushiraydi, gey waqitlari so`zler jiynag`inan tu`sip te qaladi. Bul ayirmashiliqlar, a`lbette, sol tillerdin` wo`zinshelik wo`zgeshelikleri menen, sol tillerge ta`n bolg`an seslik nizamliqlar menen tu`sindiredi.

wo`zbek tilinde redukciya qubilisi so`zdin` da`slepki buwininda dawisli sestin`, a`dette qisqa dawislilardin` ku`shsizlenip ha`lsirewi bolip tabiladi. Misali: **bir, bil, til** so`zleri bir buwinli bolg`anlig`i ha`m pa`t usi so`zdeg`i «i» dawisli sesine tu`skenligi sebepli bul so`zlerdegi «i» dawisli sesi normal jag`dayda yesitiledi. Biraq usi so`zlerdin` keynine yekinshi bir buwin qosiliwi menen pa`t ha`m yekinshshi buwing`a tu`sedi. Na`tiyjede birinshi buwindag`i «i» dawisli sesi ku`shsizlenedi ha`m yesitiler-esitilmes jag`dayda ha`lsireydi. Misali: **bil – bilek, til – tilek, bir – biraq** t.b. Birinshi buwindag`i pa`tlerdin` mine usinday ku`shsizlenip, qisqariu`i, ha`lsirewi redukciya qubilisinin` birden bir ayqin misali bola aladi.

Reduktsiya qubilisina to`mendegi so`zlerdin` birinshi buwininda kelgen «i» dawisli sesinin` ku`shsizlenip ha`lsirep yesitiliwi de misal bola aladi. Misali: **pishaq, shira, pishiq, qilish** siyaqli so`zler t.b.

Ayirim waqitlari redukciya qubilisinin` yekinshi buwinda keliw jag`daylari da ushirasadi. Bul qubilis so`zge u`shinshi buwin qosilg`anda payda boladi, yekinshi buwindag`i dawisli ses pu`tkilley ku`shsizlenip, tu`sip qaladi. Misali: **murin – murni, moyin – moyni, iyin – iynei, keyin – keyni** siyaqli t.b.

Juwmaqlap aytqanda, **redukciya (latinsha «qisqariw»)** yarim dawisli degen ma`nini bildiredi. Reduktsiya qubilisi dawislilarg`a ta`n xarakterli qubilis yesaplanip, so`zdeg`i bir dawislinin` keyingi buwing`a wo`tiwi na`tiyjesinde da`slep pa`t tu`sken buwin ku`shsizlenip, ha`lsirep yesitiledi. Sonin` ushin da

redukciyag`a ushirag`an dawislilar ju`da` qisqa aytilip, ha`lsizlenip, fonetikaliq transkriptsiyada yarim ses sipatinda belgilenedi.

Qisqa dawislilar a`dette sozimli dawislilarg`a qarag`anda ko`birek redukciyag`a ushiraydi. Eziwlik qisqa dawislilar yerinlik qisqa dawislilar menen qollanilatug`in so`zlerdege qarag`anda ko`birek redukciyag`a ushiraydi.

2) Qaraqalpaq tilinde seslerdin` tu`sip qaliw qubilisi

Ayirim fonetikaliq jag`dayda seslerdin` tu`sip qaliwi **eliziya** qubilisi delinedi. **Eliziya** – latinsha tu`sip qaliw degen ma`nini bildiredi. Eliziya dawislilarg`a ta`n qubilis bolip yesaplanip, redukciyanin` dawami, wonin` kulminatsiyaliq noqatqa jetken tu`ri bolip yesaplanadi. Sebebi, redukciyada ku`shsizlengen, yarim ses halina kelip jetken dawisli fonemalar eliziyag`a ushirawi na`tiyjesinde pu`tkilley tu`sip qaladi. Sonin` ushin da eliziya qubilis professor N.K.Dmitriev «eliziya yamasa dawislinin` toliq tu`sip qaliwi, redukciyanin` keyingi basqishi dep» yesaplag`an.

Qaraqalpaq a`debiy tilinde **a** dawislisina tamamlang`an hal feyildin` **wo** dawislisinan baslang`an feyillerge qosilip bir pa`t penen aytilg`anda hal feyildin` aqirindag`i **wo** dawislisinin` tu`sip qaliwinan payda bolg`an qubislardi eliziya qubilisi dep qarastirsaq boladi. Misali: ketalmaydi – kete almaydi,

ju`ralmaydi – ju`re almaydi

aytalmaydi - ayta almaydi

ko`ralmaydi – ko`re almaydi t.b.

Eliziya qubilisi yeki ha`m wonnan da ko`p so`z dizbeklerinde ushirasadi. Bul qubilisti wo`z gezeginde N.K.Dmitriev «Grammatika bashkirskogo yazika» degen

miynetinde tdegishe ko`rsetedi: *kor utin - koro utin; qara at qara at; baralmayim – bara almayim.*

D.Kiekbaev bolsa to`mendegishe ko`rsetedi: *a`pkil – alip kel; a`pkit – alip ket; a`pir - alip ber* t.b.

Eliziyanin` joqarida ko`rsetilgen barliq tu`rleri qaraqalpaq tili ushin xarakterli bolip, wolardin` ha`mmesinde derlik bul ha`diyse ushirasadi.

Professor V.V.Reshetov wo`zbek tilinin` qipshaq toparinda eliziya qubilisinin` a`dewir ken`irek qollanilatug`inina ken`irek toqtaydi. Ma`selen: *harda`r haridar horidor*

ha`msha` hamisha II hamisha

ekev ikkov

burun burni

murun murni

wog`il wog`li t.b.

Sunday-aq *ug`il ug`li, urin wrni, ashmoq urnoshmoq, uyin uynamoq* siyaqli misallardi da pu`tkilley eliziya qubilisina negiz dep qarawg`a boladi. Bul qubilislar wo`zbek tili ha`m a`debiy materiallari ushin xarakterli. Professor A.N.Kononovtin` aytiwinsha, dawisli fonemalar g`, q siyaqli shawqimli dawissizlar ha`mde l,r,n sonor dawissizlari menen qatar kelgende pu`tinley eliziya qubilisina ushiraydi. Misali: *bag`ir-i - bag`ri; ayir-im - ayrim; ulug`woy – ulg`aymoq* t.b.

Eliziya qubilisi joqarida ati tilge aling`an qatar tillerde wo`zbek tillerinde bolg`anlig`i siyaqli bashqurt, tu`rkmen, tatar tillerine de ta`n qubilis. Misali: *bashqurt: kilga`ynem - kelga`n mnem*

tatar: na`rsa` - na`irsa`

tu`rkmen: menin`chun – menin`uchin t.b.

Sunday-aq *azerbayjansha abri – abori; apri – apari; grov – girov; nog`ay tilinde wo`zbek tilindegidey burni - buruni; vaqiti – vaqti; brevi – birevi* t.b.

Qazaq tilinde ko`pshilik tu`pkilikli so`zler **g`, g, x, h** seslerinen baslanbaytug`ini belgili. Usi seslerden balanatug`in so`zler qazaq tilinde ha`r tu`rli jaylasqan. Ko`p worinlarda qazaq tili wo`zine jat qubilistan «qaship» joqaridag`i seslerden baslanatug`in so`zlerde sol seslerdi tu`sirip ketip aytqan. Sonin` na`tiyjesinde qazaq tilinde A`bdiraxman, A`liy, womar, wospan siyaqli adam atlari menen qatar al, a`zir, wo`mir, a`kim, a`sker, a`jim t.b. so`zler qa`liplesti. Usinin` menen qatar geypara worinlarda bulardin` baslang`an sesi tu`sip qalmay saqlanip, qazaq tilinin` nizamlilig`ina sa`ykeslenip ketken. Bunnan keyin usi so`zlerdin` ayirimlarinin` u`nsiz dawissizdan baslanatug`in variantlari qa`liplesken: **G`abdiraxman, Qa`liy, Qa`liyma, Qumar, Quspan, qa`zir, a`zir, hal, qumir t.b.** Usilardin` ishinde **ha`zir (ka`zir), a`zir, xa`zir** variantlarinin` ma`nilik formasina kewil awdariladi. Bul so`zlerdin` wo`z-ara ma`nilik ha`m grammatikaliq formalari sonday, yekewin yeki tu`rli grammatikaliq topar dep tu`sinemiz. G`, g seslerinin` eliziyasi so`z wortasinda ko`birek seziledi. Qazaq tilindegi **mag`ina, ma`n, mag`lum, ma`lim** usag`an so`zler sonin` na`tiyjesi bolip tabiladi. Al g`, g seslerinin` eliziyasi tu`rkiy tillerine de jat qubilis yemes. worta a`sirlerdegi tu`rkiy tillerinde g`, g seslerinin` eliziyasi ko`birek ushirasadi. Biraq wol da geypara jag`daylarda da`slepki qaddinde qalip, ha`zirgi til qurilisinda tu`birles so`zlerdin` qaliplesiwine tiykar boldi. So`zdin` basindag`i pa`ttin` keyinge qaray jiljiwi so`z qurilisinin` wo`zgeriwi menen de baylanisli. Pa`ttin` jilistiriliwi so`zlerdin` qurilisinda belgili bir wo`zgerislerdin` boliwina so`zsiz alip keledi.

Pa`t tu`spegen buwinlardin` qisqariwi geyde tu`sip te qaliwi usig`an baylanisli. Ko`pshilik sesler pa`t wo`zgergende qisqa yesitilse, ayirimlarinin` aytiliwi da sezilmeytug`in da`rejege jetedi. Bunday wo`zgerisler ko`binese ra`t tu`sken buwinnin` aldindag`i buwinnan seziledi.

Ha`zirgi uyg`ir tilindegi yekinshi buwinda ushirasatug`in a,a` ashiq dawislilarinin` i, i seslerine aynaliwi usig`an misal bola aladi: **bola, bolisi** t.b. Ha`zirgi qazaq tilindegi wotir, jatir, tur, ju`r feyilleri de qosimtalardan qisqa

dawislinin` tu`sip qaliwi arqali payda bolg`an dep qarawg`a tiykar bar. **Jatir** – feyilinin` sol aniq ma`nisiin beriwi keyingi **–ir** qosimtasina baylanisli yekeni belgili. Aniq usinday qosimta da`slepki so`zler toparinda da bar dep boljawg`a boladi. Qisqa dawisli sestin` tu`sip qaliwi na`tiyjesinde qosimtanin` son`g`i sesi de tu`sip qalg`an (tu`rkiy tillerinde yeki r sesi qatar jalg`ana almaytug`ini belgili).

Solay yetip, qosimtanin` ma`nisi tu`bir so`zdin` ma`nisi menen birigip ketken. Qaraqalpaq tilinde dawisli sesler qanday fonetikaliq jag`dayda qisqarip, redukciyag`a ushirag`an bolsa, tiykarinan sonday fonetikaliq jag`daylarda tu`sip te qaladi. Dawisli sesler tu`sip qalg`anda, yag`niy eliziyag`a ushirag`anda redukciyag`a ushirag`andag`iday fonetikaliq jag`dayda boliw menen birge (pa`tsiz buwinda keliw, jabisin`qi, u`nsizlerdin` aralig`inda keliwi t.b. wog`an qosimsha fonetikaliq jag`daylarda ta`sir yetedi. Misali: tu`bir so`zge dawislidan baslang`an qosimta qosilg`anda, tu`birdin` aqirindag`i jabiqli buwindag`i son`g`i dawissiz ses jan`adan qosilg`an affikske qaray wo`tedi de tu`birdegi jabiqli buwin ashikli buwing`a aynaladi. **Xaliq, awiz, murin, qarin, kewil, qa`yin** t.b. usag`an atliq so`zlerge dawisli seslerden baslanatug`in tartim jalg`awi jalg`ansa, tu`birdin` son`g`i buu`inindag`i pa`tli dawislilar yendi ashikli buwinda pa`tsiz jag`dayda qaladi. (**xa-li-qi, a-u`i-zi, mu-ri-ni, ke-wi-li, qa`yi-ni** t.b. tu`rde). Na`tiyjede **xalqi, awzi, murni, qarni, kewli, qa`yni** bolip, wortan`g`i buwindag`i dawisli ses tu`sip qaladi. Biraq bul tiptegi barliq so`zlerde pu`tin buwinnin` aldindag`i pa`tsiz buwindag`i dawisli sesler mudami tu`sip qala bermeydi. Kerisinshe, qulini, julini, qawini, bilimi h.t.b. usag`an ko`pshilik atliq so`zlerde wortan`g`i buwindag`i dawisli sesler da`slepki misallardag`i siyaqli fonetikaliq jag`dayda turg`anina qaramastan hesh tu`sip qalmay aytiladi ha`m wolar jaziwda saqlanip jaziladi. Ayirim sestin`, sesler dizbeginin` tu`sip qaliw qubilisi qarapayim so`ylew tilinde jiyyi ushirasadi. A`debiy tilde jumsalatug`in **balalar, qariydar, alg`an, kelgen, salg`an** so`zleri qarapayim so`ylew tilinde **ballar, qardar, ag`an, kegen, sag`an, apti, sapti, ko`pti** tu`rinde aytila beredi. Ayirim so`z dizbeklerinin` da`slepki

komponentinin` son`g`i sesi so`ylew tilinde tu`sirilip, wolar pu`tin bir so`z tu`rinde aytiladi. Misali: **qarat, sorat, baraladi, kelaladi, altay, yekqollap, usyer, woyaq, sogu`ni** t.b.

A`debiy tilde wolar so`z dizbegi tu`rinde aytiladi ha`m jazxiu`da formalari toliq saqlanip **qara at, sari at, bara aladi, kele aladi, alti ay, yeki qollap, usi jer, sol jer, sol jaq, bul jaq, wol jaq, sol ku`ni** tu`rinde jaziladi. Bul, sol, wol almasiqlarina iyelik, baris, tabis, sepliklerinin` jalg`awlari qosilg`anda son`indag`i l sesinin` tu`sirilip, **bunin`, sonin`, wonin`, bug`an, sog`an, wog`an, buni, soni, woni** tu`rinde aytiliwi ha`m jaziliwi da eliziyaliq qubilis boladi.

Dawislilardin` pa`tsiz buwinlarda, ko`binese pa`t tu`sken buwin aldinda, siyregirek pa`t tu`sken buwinnan son` keliwi wolardin` redukcuya ha`m eliziyag`a ushirawina sebepshi boladi.

Eliziya qubilisi dawisli seslerdin` ha`lsiz aytiliwinin` na`tiyjesi bolip, dawislilardin` toliq tu`sip qaliwina shekem pa`sen`leytug`in wo`zgerislerdin` tutas gammasin ko`rsetedi. Ashiq «a» dawisli yeki «l» wortasinda pa`t tu`spegen jag`dayda tursa tu`sip qaladi.

Ballar – balalar t.b.

Bunnan basqa da ashig «a,e» dawislilari qospa so`zlerdin` yamasa analitikaliq formanin` yeki tiykarg`i qosilg`an jerinde yeki dawislilinin` qabatlasiiwin payda yetken jag`dayda tu`sirip aytiladi. wo`ytkeni bundayda qaraqalpaq tili dialektlerinde yeki dawislinin` dizbeklesiwine jol qoyilmaydi ha`m wolardin` birewi tu`sip qaladi. Misali: **Paxtarna - Paxtaarna, baraladi – bara aladi, qaru`y – qara u`y, jaqseken – jaqsi yeken, kelalmadim – kele almadim** t.b.

Qisiq dawisli **i, i, u, u`** dawislilari pa`ttin` jiljip wo`tiwine baylanisli pa`tsiz buwinda qalsa eliziyag`a ushiraydi.

Qisiq dawislilardin` tu`sip qaliwi minaday fonetikaliq jag`daylarda bayqaladi:

1. So`z tiykarindag`i sonor dawissizlar wortasinda kelgende ha`m de sonor menen shawqimli dawissizlar wortasinda kelip, pa`ttin` affikslerge wo`tiwinee baylanisli

pa`tsiz jag`dayda qalsa, qisq dawlslar tu`sriledi: **murun – murnu; yerin – yerni; awul – awli; awiz- awzi; ko`ru-ko`rku** t.b.

2. Qospa so`zlerde, so`z dizbeklerinde ha`m so`z tiykarina affiksler jalg`ang`anda yeki dawislinin` qabatlasip keliw jag`dayinda qisq dawlslar tu`sip qaladi: **Qattag`ar – Qatti ag`ar; jeto`giz – jeti wo`giz; bolmaydken – bolmaydi yeken; yekay- yeki ay; altaw – alti aw** t.b.

3. Qospa so`zlerde ha`m so`z dizbeklerinde yeki dawissiz ses wortasinda kelgen jag`dayda qisq dawlslar tu`sip qaladi: Sarbay – Sari bay; sarmay – sari may; yekkem – yeki kem; sha`yshin` – shay ishin` t.b. Qaraqalpaq tilinde i, i, a, ye, u – seslerinin` tu`sip qaliwi ko`birek seziledi. Bul jag`day tu`pkilikli so`zlerde tu`bir menen affikstin` yamasa yeki so`zdin` arasinda boladi. Al arab tilinen kirgen so`zlerdin` ishinde gezlesedi. Dawislilardin` tu`sip qaliwi to`mendegi jag`daylarda ushirasadi:

1. U`sh ha`m to`rt buwinli so`zlerdin` birinshi buwininda:

Muhammad – Ma`mbet; (u), muamala – ma`mile (u).

2. U`sh buwinli so`zlerdin` wortan`g`i buwininda:

Ta`adjud – ta`jip (a); taharat – da`ret (a).

3. U`sh buwinli so`zlerdin` aqirinda:

Ziyada – ziyat; badawi – bedew

4. To`rt buwinli so`zlerdin` yekinshi buwininda ha`m bes buwinli so`zlerdin` to`rtinshi buwinindag`i dawisli ha`m dawissizlardin` bir waqitta tu`sip qaliwi da ushirasadi. Bul siyrek qubilis: ahammiyet - a`hmiyet; astag`firullah – astapuralla t.b.

Seslerdin` bunday tu`sip qaliwi na`tiyjesinde u`sh buwinli so`zler yeki buwing`a, to`rt buwinli so`zler u`sh buwing`a ham bes buwinli so`zler to`rt buwing`a aynalip, wo`zlestirmeler a`piwayilasadi. Qaraqalpaq tilinde dawislilardin` tu`sip qaliwi so`zdin` jalg`ang`an bo`legindegi so`zlerdin` arasinda, tag`i da birikken so`zlerdin` quraminda da ushirasawi mu`mkin:

tori at – torat; ala at – alat; alti ay – altay; ayta almadi – aytalmadi; kele almadi – kelalmadi; qa`yin ag`a – qaynag`a; qayin yene – qa`ynene t.b.

Bul so`zlerdin` qurilisindag`i so`zlerdin` da`slepki uqsaslarinin` keyingi buwindag`i dawislilardin` eliziyag`a ushirawi sol buwinnin` pa`tten ajiralip qaliwinan dep tu`sinsek qa`telespeymiz. Bul so`zlerdin` qurilisindag`i har bir so`z jeke-jeke pa`tke iye bolmay bir pu`tin ritmikaliq birlikte aytilip tur. Reduktsiya ha`m eliziyag`a ushiraytug`in sesler tek dawisli g`ana yemes, sonin` menen birge dawissiz sesler de ha`r tu`rli fonetikaliq jag`daylarda ha`lsirep qisqaradi yamasa pu`tkilley tu`sip qaladi.

3. Qaraqalpaq tilinde seslerdin` qosiliw qubilisi

Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` aqirina ayirim seslerdin` qosilip aytiliwi epenteza qubilisi delinedi. Tilimizde ko`pshilik jag`daylarda qabatlasip kelgen yeki dawissizg`a tamamlang`an rus tilinen kirgen so`zlerdin` aqirina dawisli ses qosilip aytiladi. Misali: blank, bank, kiosk, tank, wotpusk, disk, propusk usag`an so`zler tilimizde blanka, banka, kioska, tanka, wotpuska, diska, propuska tu`rinde – a- sesi qosilip, yamasa blanki, banki, kioski, tanki, wotpuski, diski, propuski tu`rinde –i- sesi qosilip aytiladi. Uchastok, spisok so`zlerinin` uchastka, spiska yamasa uchastki, spiski tu`rinde de aytiliwi, sonday-aq Minsk, Kursk, womsk siyaqli so`zlerdin` **Minskiy, Kurskiy, womskiy** tu`rinde de aytiliwi da epenteza qubilisi yamasa qosip qoyiw qubilisi bolip sanaladi. Bunday epentezaliq yamasa qosip qoyiw qubilisina ko`binese rus tilinen kelip kirgen so`zlerge ta`n. Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` qosiliw jag`daylari tu`bir so`zlerde ha`m tu`bir menen affikstin` arasinda bayqaladi.

L - sesin qosip aytiw: **qaytaldan – qaytadan;**

T - sesin qosip aytiw: **altmish – alpis; sesti – sesi; dosti – dosi; yertle – yerle** t.b.

R - sesin qosip aytiw: *jon`irshqa – jon`ishqa*;

S - sesin qosip aytiw: *ma`ssi – ma`si* t.b.

So`zdin` basinda qatar kelgen yeki dawissizdin` aralig`ina dawislilar u`nlesligine sa`ykes qisqa i, i, u, u` – seslerinin` birewinin` qosilip aytiliwi epenteza qubilisi delinedi. Qosilg`an dawisli ses epentezaliq dawisli delinedi. Misali: plan, plenum, gruppа, brus, byudjet, klub siyaqli so`zler – **pilan, pilenum, gruwppа, bruws, buwudjet, kluwb** tu`rinde epentezaliq dawisli menen aytiladi. Bunday bolip dawisli sestin` qosiliwi so`z basinda yeki dawissizdin` qatarina dizbeklesip, qabatlasip keliwine salistiriwg`a boladi. So`z basinda bir neshe dawissizdin` qatara keliwi qaraqalpaq tili ushin, uliwma tu`rkiy tiller ushin xarakterli jag`day yemes. Sonliqtan rus tili arqali qaraqalpaq tiline kelip kirgen so`zlerdin` basinda qatara kelgen dawissiz seslerdin` aralig`ina epentezaliq dawislilar qosilip aytiladi, biraq bul jaziwda yesapqa alinbaydi. Sonday-aq so`zdin` aqirindag`i dawissizlar dizbeginin` aralig`inda dawisli sestin` qosilip aytiliwi da epenteza qubilisi delinedi. Misali: metr, litr, shifr usag`an rus tili arqali kirgen so`zler **metir, litir, shiyfir** tu`rinde yeki buwinli bolip aytiladi.

Ertenen qollanilia ju`rgen gu`rsh, bursh, g`uli, mu`lk, ters siyaqli tu`pkilikli so`zler **gu`rish, burish, g`ulip, mu`lik, teris** tu`rinde aytiladi ha`m ha`zirgi worfografiyalıq qa`deler boyınsha wolardag`i dawislilar saqlanip jaziladi.

Tu`rkiy tillerine, sonin` biri qaraqalpaq tiline wo`zlesken arab so`zlerinin` «a, i, u, in, un, atun, atu» sesleri ha`m sesler dizbegi tu`sip qaladi. Usinin` na`tiyjesinde arab tilindegi yeki buwinli so`zler bir buwing`a qisqaradi. Misali: **shug`lun – shug`l, shaklun – shakl** h. [18:89-b.]

Keyin yeki dawissizdin` arasına i,i dawislilarinin` qosiliwi arqali yeki buwinli so`zler payda boladi. Misali: **zulm – zulim, xalq – xaliq, xawf – qa`wip** h.t.b.

Ayirim jag`daylardı i sesinin` qosiliwi na`tiyjesinde yeki buwinli so`zlerdin` u`sh buwinli so`zlerge aynaliwi bayqaladi:

fatwa – pa`tiwa, hazrat – ha`ziret, hasrat – ha`siret t.b.

Geypara u`sh buwinli so`zlerdin` wortasinda y, d.dawissizlarinin` qosiliwi aniqlanadi. Misali: ***y – tadjriba – ta`jiriybe*** t.b.

Epenteza qubilisi boyinsha ses so`zdin` keynine qosiladi. Qaraqalpaq tilinde qollanilip ju`rgen arab so`zlerinde bul protsess i, i, a, ye dawislilari ha`m – li, - li jalg`awlarinin` qosiliwi menen xarakterlenedi. Misali: ***nafs – na`psi, rizq – irisqi, wa`d – wa`de, xadju – a`jiwa, hindam – a`ndamli, tora – ta`rizli*** h.t.b.

Solay yetip, qaraqalpaq tilinde qollanilip ju`rgen arab so`zlerine ha`r qiyli seslerdin` qosiliwi singarmonizm nizaminin` talabina sa`ykes payda boladi. Sonday-aq Moskva so`zinin` ***Ma`skew*** bolip aytiliwi da epenteza qubilisi boladi.

Epenteza qubilisi tek g`ana qaraqalpaq tiline ta`n bolip qoymastan, sonday-aq basqa tu`rkiy tilleri ushin da xarakterli qubilis bolip yesaplanadi. Uliwma alg`anda, epenteza qubilisi mektep, bilimlendiriw ha`m baspa so`zdin` ta`siri na`tiyjesinde qaraqalpaq tilinde kem-kem sheklenip barmaqta. Professor N.K.Dmitriev aytqanday, epenteza qubilisi wo`tken da`wirlerge tiykarlanip, ha`zirgi waqitta kem-kem a`dewir to`menlep barmaqta. (Issledovaniya po sravnitel`noy grammatike tyurksix yazikov: 181-b.)

4. Qaraqalpaq tilinde seslerdin` almasiw qubilisi

Bir so`zdin` qurilisindag`i qon`silas sesler yamasa qon`silas buwindag`i sesler worin almasip aytiliwi mu`mkin. Bunday qubilis til biliminde metateza dep aytiladi. Misali:

qiylaniw – qiynaliw,

aylaniw – aynaliw,

wo`kpe – wo`pke,

ahwal – awhal,

saqpan – sapqan,

qaqpaq – qapqaq,

kekpir – kepkir,

tu`kpir – tu`pkir,

segbir – sebgir siyaqli so`zlerde ushirasadi.

Sonday-aq tamg`a – tan`ba, jamg`ir – jan`bir, topiraq – torpaq so`zlerindegi seslerdin` almasiwi da metateza qubilisi boladi.

Eski tu`rkiy so`zlerindegi seslerdin` worin almasiwi jo`ninde birinshi ret aytqan Maxmud Qashg`ariy boldi.

Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde seslerdin` yamasa buwinlardin` worin almasiwi quraminda r, l, w, m, n, b sesleri bar so`zlerde, jeke siyrek basqa jag`daylarda da boladi. Qaraqalpaq tilindegi arab wo`zlestirmelerinde seslerdin` worin almasiwi siyrek ushirasadi. Buni to`mendegi misallardan ko`riwge boladi:

hu - uh a`hwal - awhal

fl - li qufl – qulip

la` - na` la`na`t - na`let t.b.

Qaraqalpaq tili dialektlerinde bayqalatug`in buwinlardin` ha`m seslerdin` (metatezalari) worin almastiriliwi wonsha ko`p yemes ha`m so`zlerdin` wortasinda ja`ne aqirinda ushirasadi.

1. lan-nal: aylandir – aynaldir
2. r-y: da`rya-da`yra-da`rya; u`yrek- wo`rdek
3. p-r: topraq – torpaq; japraq- jarpaq
4. il-li : qayil-qayli
5. sin-nis: tan`siq-tan`g`is-tan`siq
6. uq-qu: uqsa-qusa
7. q-p: qaqpan-qapqan; qaqpaq-qapqaq.

Metatezaliq qubilisti aniqlaw ushin wo`z-ara jaqin tiller menen yeski jazba tildin` faktlarin bu`gingi tildin` faktlari menen salistiriw kerek. Solay yetsek g`ana seslerdin` worin almasiwin aniqlawg`a boladi, ha`m sol arqali wolardin`

qanday soʻzler menen tiykarlanatugʻinininʻ, qurilisin aniqlawgʻa muʻmkinshilik tuwadi. M.Qashgʻariy woʻzininʻ miynetinde sol waqittagʻi tuʻrkiy taypalari tillerinde «q» menen «g», «gʻ» menen «d», «gi» menen «n», «gʻ» menen «m», «aʻ» menen «l» seslerininʻ tuʻbir soʻzler ishinde metatezaliq woʻzgerislerge ushiraytugʻinligʻin aytip woʻtken yedi. Pikirimizdi daʻliyllew ushin qarligʻash, qonʻsi, janʻbir soʻzlerin misalgʻa keltiremiz. Qashgʻariydinʻ aytiwinsha, bul soʻzlerdinʻ daʻslepki formalari **qarligʻach, qoshni, yamgʻir**. Yeger de sol buringʻi sipatlamasin yeske alsaq etimologiyaliq jaqtan **qarligʻach** soʻzi **qar (qol, iyiq** maʻnisinde) soʻzinen kelip shiqqanligʻin, al qonʻsi soʻzininʻ woʻzi **qos, qosaqlaniw** soʻzleri menen tiykarlanatugʻinligʻin, janʻbir soʻzininʻ bolsa yenʻ daʻslepki tuʻbiri **yagʻ(jaw** degen maʻniste) yekenin bilemiz.

Metateza qubilisi tuʻrkiy tillerinde koʻbirek ushiraytugʻin fonetikaliq qubilislar toparina kiredi. Maxmud Qashgʻariy bilay jazgʻan yedi: «Qajo qabilosi **bugʻday** soʻzin **budgʻoy** dep woʻzlestiredi».

[14:92]. Tek gʻana bul yemes, X-XI aʻsirlar ushin xarakterli bolgʻan misallardi da keltiriw muʻmkin: **agʻduk – adgʻuk – agʻuvchi;**

qoshni – qonshi; yogʻmur – yamgʻur; sayrom – soryam; bugʻday – budgʻay t.b. [14:93].

Metateza qubilisininʻ ayirim soʻzlerde aʻdewir keyinirek iske asqanligʻin koʻremiz. Misali: **yegraʻndi – wrgandi; kirpik – kiprik; koʻzgaʻrdi – kwrgazdi** t.b.

Uʻyren - Maxmud Qashgʻariydinʻ «Devonu lugʻotit turk», Yusup Xas Xojibtinʻ «Qutadgʻu bilig» shigʻarmalarinda **«ugʻran»** formasinda qollanilgʻanligʻin koʻremiz. Sonday-aq **«jamgʻir»** soʻzi XI aʻsir jazba yesteliklerinde yemgʻir – **yogʻmir – yemgʻir** dep qolanilgʻan.

Metateza qubilisininʻ woʻzbek tili ushin xarakterli yekenligin woʻz naʻwbetinde V.V.Reshetov toʻmendegishe koʻrsetip woʻtedi:

r-y: daryo - daʻyraʻ -daʻyre; faryod – poriat – poyrat;

X-v: ahvol - a`vha`l

N-y: dune – duyna` - dunya`

P-r: tuproq – turpa`q – tuproq

G-m: yomg`ir-yog`mur-yog`mur t.b.

Qazaq tilinde de metateza qubilisi ko`plep ushirasadi. Metatezag`a tu`rkiy tillerinen ko`plegen misallar keltiriwge boladi:

O`zbekshede: **deroza**

Tatarshada: **tera`za`**

Qazaqshada: **tereze**

Qaraqalpaqshada: tereze tu`rinde aytilatug`in so`z bashqurt tilinde **ta`zra`** tu`rinde aytiladi.

wo`pka` (anatomiyaliq atama) degen so`zdin` quramindag`i p menen k seslerinin` worni ko`plegen tu`rkiy tillerinde awmasip aytiladi.

Altay tilinde: wo`**kpo**

Qirg`iz tilinde: wo`**pka**

Qazaq tilinde: wo`**kpe**

Qaraqalpaq tilinde: wo`**kpe**

Qumiq tilinde: wo`**pge**

Nog`ay tilinde: wo`**kpe**

O`zbek tilinde: **wpka**

Tuva tilinde: wo`**kpe**

Uyg`ir tilinde: wo`**kpa`**

Xakas tilinde: **wo`kpe**

Tatar tilinde: **u`pka`** t. b.

Izertlewshiler metateza qubilisi tu`rkiy tillerinin` ishinde a`sirese, tuva tilinde ushirasadi dep yesaplaydi. [5;6;10].

Tuva tilinde

Basqa tu`rkiy tillerinde

Odurek

wo`rdek, u`rdek, wortok, u`yrek t.b.

Ishqash

uqshash, woxshash, uqsas, qusas t.b.

Asqaq

aqsaq, woxsaq ...

Asqaaq

aqsamaq, ahsamaq, aqsaw t.b.

Teski

tegiz, tigez, tegis t.b.

II bap. Qaraqalpaq tilindegi ayı`rı`m seslik qubı`lı`slardı` woqitiw

«Kadrlar tayarlawdin` milliy da`stu`ri»nde Bilimlendiriw sistemasına aldın`g`i pedagogikalıq texnologiyalardı yengiziw ha`m wo`zlestiriw za`ru`rligi atap wo`tileği.

Texnologiya tiykarinan «sheberlik haqqındag`i ta`liymat» degen ug`imdi bildirip, bul woqiw procesin texnologiyalastiriwdi anıqlaytug`in tu`sinik. Bul boyınsha ilimiy – metodikalıq a`debiyatlarda to`mendegishe pikir bildiriledi:

Interaktiv degenimiz bul – woqitiwshi ha`m woqiwshılardıń wo`z – ara birge islesiwı tiykarında sabaqtın` na`tiyjeliligın asiriw, woqiwshılarda yerkin pikirlew – pikir ju`rgiziw, mu`na`sibetin bildiriw, ko`nlikpesin qa`liplestiriw.

Bul usılda woqiwshi wo`zi qatnasqan halda aktiv tu`rde jeke, juplıqta, toparlarda mashqala ha`m sorawlarg`a juwap tabiwg`a ha`reket yetedi, pikirleydi, bahalaydi, jazadi, so`zge shig`adi da`liyl ha`m tiykarlar arqalı qoyılğ`an ma`seleni aydinlastiriwğ`a ha`reket yetedi. Bul bolsa, woqiwshılardıń yadında uzaq saqlanadi.

Jan`a temani (mag`liwmatti) wo`zlestiriwde sin pikirleri arqalı qatnasa aladi.

Woqitiwshi tek fasilator (jol-joriq ko`rsetiwshi, sho`lkemlestiriwshi, baqlawshi) waziypasin atqaradi. [24:3-b.]

Akademiyalıq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde pa`nlerdi woqitiwda woqiwshılardıń psixologiyasına, jas wo`zgesheliklerine sa`ykes tu`rde pedagogikalıq texnologiyalardıń wog`ada ko`p usıllarınan paydalaniwğ`a boladi. Bul usıllardan paydalaniwda woqiwshılardıń jeke wo`zgeshelikleri de yesapqa aliniwi kerek.

Akademiyaliq licey ha'm ka'sip-wo'ner kolledjlerinde «Aqiliy hu'jim», «Kishi toparlarda islew», «Test usildi» Debat (jazba yaki awizeki) «Kubikler», «Insert» siyaqli usillardan worinli paydalaniw sabaq sapasinin` joqari boliwi menen birge, woqiwshilardin` shaxs sipatinda qa`liplesiwinde, ha`r qanday sha`rayatta da wo`z ko`z – qarasina, na`zerine iye bolg`an, yerkin pikirleytug`in insan boliwinda u`lken ja`rdem beredi.

Interaktiv usillardan paydalanilg`an sabaq – bul ta`lim – ta`rbiya isinin` jetiliken ha'm sho`lkemlesken jumis mazmunin beredi.

Bu`gingi ku`nde ha`r bir pedagogtan woqitiwshiliq is ta`jiriybesine jan`asha ko`z – qarasti, izleniwshilikti, sabaq procesine jan`aliqlardi yengizip bariwdi talap yetedi.

Ha`r qanday sabaqtin` sho`lkemlestiriwshilik ta`repi, wonin` maqseti, mazmuninin` wo`zgesheligi ha'm woqitiw usilina sa`ykes boliwi kerek. Sebebi ko`pshilik pedagoglar wo`z is ta`jiriybesinde yeski sabaq usillarin jen`il dep yesaplaydi.

Ba`rqulla birdey tiptegi sabaq du`zilisi bu`gingi ku`nnin` turmis talabina toliq juwap bere almaydi dep yesaplaymiz.

Woqiw procesine akademiyaq licey ha'm ka'sip-wo'ner kolledjlerinen baslap – aq jan`aliqlardi yengiziw, interaktiv usillardan paydalaniw pedagogikalik texnologiyalardi qollaniw ta`lim – ta`rbiya na`tiyjeliligini arttiradi.

Bunda woqitiwshi sabaq barisinda bilim beriwshilik qa`siyeti menen birge bilimdi beriwdi sho`lkemlestiriwshi de boliwi kerek.

Ha`zirgi waqitta woqitiwdin` wo`zinin` maqseti, waziypasi ha'm du`zilisi boyinsha wo`zgesheliklerge iye ko`plegen psixologiyaliq – pedagogikalik texnologiyalar ha`reket yetpekte. Wolardan jedelli woqitiwdin` metodikasi, toparliq woqitiw woyinlari ha'm t. b.

Fonetikadan sabaqti woqitiwda interaktiv usillardan paydalang`anda wol woqiwshilardin` tu`siniwi, temani toliq men`geriwi ushin jen`il ha`m qolayli boliwi kerek. Sebebi woqiwshilar ko`binese woqiw islerinen go`re woyin isin birinshi woring`a qoyadi. Sebebi wolardin` psixologiyaliq wo`zgesheligine qaraytug`in bolsaq ta woqiwdan go`re woying`a beyim bolip keledi.

Ha`r qanday temag`a jaqsi tu`siniwinde, interaktiv usillarda wo`tilgen sabaq boyinsha berilgen u`y tapsirmasin worinlawda ata – analar basli tulg`a bolip sanaladi.

Woqiwshilardi wo`z betinshelikke, akademiyaq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjleri ja`ma`a`tlerinde jasaw, u`yreniw uqiplilig`ina iykemlestiredi.

Demek, bul ta`repien qaraytug`in bolsaq, pedagogikaliq texnologiyalardin` qa`legen basqa woqitiw usillaridan wo`zgesheligi – bul woqiwshilardin` qizig`iwshilig`in ha`m bilimge bolg`an talpiniwlari arqali na`tiyjeli woqitiwg`a mu`mkinshilik tuwdiradi.

Kishi toparlarda islew usillarin qaraqalpaq tilindegi ayi`ri`m seslik qubi`li`slardi` woqitiwda ken`nen qollaniwg`a boladi`. Ma`selen`:

Miyge hu`jim (miyge topilis) usili

Miyge topilis- barliq isshi toparlarda bir waqitta wo`tetug`in ideyalar jiyindisi. Usil avtori A.Osborn.

Miyge topilis- do`retiwshi aktivlik tiykarinda mashqalalardi sheshiwdin` operativ usili bolip, bunda woqiwshilarg`a sonsha ko`p juwap variantlarin aytiwg`a mu`mkinshilik beriledi. Soninan aytilg`an uliwma pikirlerden tuwri pikirler alinadi.

Bul usil sol ku`ngi temanin tiykarg`i talqilawinan aldın «shinig`iw» retinde qollaniw ushin a`hmiyetli.

Maqseti: Belgili tema boyinsha topardag`i barliq ha`r qiyli pikirlerdi aniqlaw.

Qollanba:

- Topar woqiwshilari sani 12den aspawı kerek.
- Waqıt sheklengen. 45 minuttan aspawı kerek.
- Materiallar. Reyka menen plakat yamasa taxta.
- Prezentaciya (shig`ip so`ylew).
- Qatnasiw. Woqiwshilar jedel qatnasadı.

Abzallig`i:

- sabaqtin` basında bilim da`rejesin aniqlaw ushin paydalaniwi mu`mkin
- woqiwshilardin` ba`ntligin joqarilatadı
- sabaqtin` basında energetikalıq ta`sir ko`rsetedi
- so`ylew ko`nlikpelerin ha`m wo`z pikirine sadıq qalıwin ta`miyinleydi
- pikir almasiwi ushin qollaniliwi mu`mkin

Kemshilikleri:

- Sabaq temasına baylanisli bolmasa tek waqıtti wo`tkeriw bolip ko`riniwi mu`mkin.

Process: topardin` ha`r bir woqiwshidan pikir bildiriwi soralıdı. Tez pikirler bildirilip, jazip alinadı. Ha`mme pikirler toplan`annan keyin, wolar birme-bir qaralıp shig`iladı. «Miy xu`jimin» wo`tkeriw boyınsha ko`rsetpeler:

- Usildi tu`sindiriw kerek. Talabalarg`a processtin maqsetin ha`m qag`iydasin tu`sindirin`.
- Sheshiliwi kerek bolg`an mashqalani aniqlap aliw kerek.
- Woqitiwshi ha`m topardin` qa`legen qatnasiwshisi ha`r qanday pikirge qarsi baha beriwge bolmaydı
- Ha`r bir bildirilgen pikir taxtag`a jazip bariladı. Wolar dodalanbaydı.
- Ha`r bir pikir birimlep qarap shig`iladı

- Pikir ha`mmege tu`sinikli boliwi kerek, barliq pikirler so`zler menen jaziladi
- Ha`r bir pikir qaralg`anda woni qaldiriw yamasa alip taslaw kerekligi ma`selesin sheshiw za`ru`r.
- Topar sapag`a yemes, sang`a isleydi, qatar qansha uzin bolsa, pikirler jaqsi qabil yetiledi
- Barliq pikirler jiynalip bolg`annan son talabalar wo`zlerinin` qa`telerin yamasa berilgen pikirlerge qarsi yekenligin bildiredi.
- Qatardi ko`rip shiqqanda yamasa baxalag`anda so`zlerdi belgili bir ta`rtipte wornalastiriw a`hmiyetli boladi, misali: uqsas pikirlerdi toparlarga biriktiriw.
- Aytilg`an pikirlerdi jazip turiw ushin bir adam ajiratiw tiyis.
- Toparg`a kag`iydani buziwg`a ha`m ma`seleden tisqari ketiwge bolmaydi.
- Yeger iskerlik pa`s bolsa, wonda woqitiwshi wo`zinin` ayrim pikirlerin jaziwi mu`mkin.

Misali: - «Qaraqalpaq tili» neni u`yretedi?»

Woqitiwshi taxtada turip, soraw beredi: **Qaraqalpaq tili neni u`yretedi?**

Talabalar ayta baslaydi:

- 1) tildi
- 2) tillik qubilislardi
- 3) seslerdi, so`zlerdi
- 4) tildin` kelip shig`iwin
- 5) qa`siyetlerin ha`m jag`dayin h.t.b.

Woqitiwshi ha`r bir talabanin` talqilawg`a qatnasiwin baqlaydi, hesh bir juwap qabil yetilmey qalmaydi, barlig`i taxtag`a jaziladi. Talabalar qashan wo`z pikirlerin aytip bolg`annan son`, kelip tu`sken juwaplar birinshi juwaptan baslap talqilanadi. «Siz qalay woylaysiz, **Qaraqalpaq tili** tariyxinda ilimpazlardin`

miynetleri u`yreneli me» Talabalar woqitiwshi menen birgelikte aytilg`an barliq pikirlerdi aktiv tu`rde talqilaydi ha`m da`lilleydi. Tamamlang`annan son` woqitiwshi woqiwshilardin` bilimin bekkemlew ushin taxtadag`i barliq tuwri juwaplardi jaziwg`a ruxsat beredi.

Bul sabaqta jobadag`i 4 ma`sele boyinsha jumis alip bariwg`a boladi.

- ❖ Qaraqalpaq tili pa`ninin predmeti ha`m waziypalari?
- ❖ Qaraqalpaq tili pa`ninin` tariyxi?
- ❖ Qaraqalpaq tili pa`ninin ilimiy bag`darlari?
- ❖ Qaraqalpaq tili pa`ninin tarawlari (tarmaqlari)?

Woqiwshilar sorawlarg`a juwap bergennen son`, woqitiwshi talabalardin` sabaqqa tayarlig`i haqqinda ha`m temani keyin ala taliqlaw mu`mkinshiligine iye boladi. Miy hu`jimin wo`tkeriw ushin woqiwshilardin` sani tuwri ja`ma`a`tlık miy hu`jiminde 15 adamnan aspawı, al massalıq miy hu`jiminde bolsa 20 dan 60 qa shekem adam boliwi tiyis.

«Qar borani» usili.

Qar borani - bul sabaq wo`tiwdin` obrazlı usili bolip, bunda talabalarg`a pikirlew ushin jeke waqıt beriledi. Soninan 2,3,8 adamnan du`zilgen toparlarda talqilawg`a ha`mme topar qatnaspag`ansha talqilaydi.

Maqseti:

✚ Wo`tilip atirg`an tema boyinsha talabalardin` bilimin qadag`alaw arqali topar talabalarinin` barlig`in woqitiw procesine tartiw.

Wo`tkeriw qag`iydasi:

✚ Topar 2-3 kishi toparlarg`a bo`linip, bir ha`m sol mashqalani ha`m situaciyanı talqilap, duris juwaplardin` sanin saylap aladi. Ha`rbir duris juwap sol toparg`a «qar boran» tu`rinde ball bolip jaziladi. Yen` joqari ball alg`an toparg`a jaqsi bahalar qoyiladi.

Abzallig`i:

✚ Yeki kishi toparg`a bo`linip topardin` barlig`i qatnasadi. Jarisiw principi pikirlew procesin aktivlestiredi ha`m sabaqti janlandiradi.

Kemshilikleri:

✚ Mashqalani sheshiwde ha`r bir talabanin qosqan u`lesin bahalaw qiyin.

Bul usil talabalardi tez pikirlewge u`yretip, woqitiwshig`a wo`tilgen materialdin wo`zlestiriw teren`ligin biliwge ha`m sabaq aqirinda wolardin` bilimin a`dil bahalawg`a ja`rdem beredi.

Misali`: Tema boyinsha tapsirma:

1. Individ, shaxs, individualliliq haqqinda tu`sinik ha`m wolardin` wo`z-ara baylanisi.
2. Shaxstin` du`zilisi ha`m qa`liplesiwi.

1) Akademiyaliq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde ayi`ri`m seslik qubi`li`slardi` woqitiw

Interaktiv usillarda sabaq wo`tkende woqiwshilardi tek woqiw, pikirlewge u`yretip qoymay, jaziwg`a, duris so`ylewge de u`yretiw kerek.

Akademiyaliq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde a`sirese, qaraqalpaq tili sabaqlarinda seslerdi, ga`plerdi, tekstti, sanlardin` ta`rtibin analizlewge u`yretiw, jazba tu`rde diktantlar, matematikaliq tekseriw jumislarin wo`tkerip bariw da maqsetke muwapiq.

Pedagog qa`nigeler sabaqlardi jobalastirg`anda, qaysi interaktiv usil qaysi temag`a sa`ykes yekenligin duris ko`rsetiw ushin texnologiyaliq kartalar du`ziwdi maqul dep yesaplaydi.

Interaktiv usillardi paydalaniwda woqiwshi tiykarg`i figurag`a aylanadi.

Texnologiyaliq kartada sabaqta paydalanilatug`in metodlardin` atlari jaziliwi kerek.

Misali: Awizeki bayanlaw, sa`wbet, ba`seki, aqiliy hu`jim, ha`m rezyume texnologiyasi.

Sabaq formasi: A`meliy sabaq, kishi toparlarda islew, ja`ma`a`t bolip islew.

Qurallari: Tarqatpa materiallar, su`wretler, sizbalar.

Baqlaw: Marapatlaw, baha qoyiw.

Qaraqalpaq tili sabaqlarında interaktiv usillardan paydalang`anda «**kishi toparlarg`a bo`liw**» wog`ada qiziqli wo`tedi.

Sunday – aq topardag`i barliq woqiwshi aylana do`gereklep wotiradi.

Son` u`sh toparg`a bo`linetug`in bolsa, toparlar ushin wo`z aldina bo`lek worin tayarlanip stol u`stine tema u`lken ha`ripler menen jazip qoyiladi.

1 – usil: Bir tema bolsa, temag`a baylanisli so`zler ata, ana, perzent.

2 - usil: Wo`tilgen temalar boyinsha bolsa, ta`kirarlaw ushin tan`lang`an temalar tiykarında, misali, «shan`araq», «kolledj», «sport» ha`m basqa da temalardi beriw mu`mkin.

Bunda interaktiv usillardi paydalang`anda woqiwshilar aljasiqqa jol qoysa, woni woqitiwshi wo`z waqtında qa`tesin durislap, duris jol – joba ko`rsetip bariwi za`ru`r.

Interaktiv usillardan paydalaniw – bul woqiwshilardin` bilim ha`m ko`nlikpelerin bekkemlew menen de baylanisli.

Bunda woqiwshilar wo`z betinshe logikaliq woylaw, pikirlew bilimlerinin` ko`lemin ken`eytiwge, temag`a jaqsi mu`na`sibettegi ko`nlikpelerin wo`siriwge, woylaw qa`bileti belsendilik jedellestiriwi yerisiledi.

Woqiwshilardi qaraqalpaq tili sabag`ina tez qiziqtiriw, woyinlar, logikalıq a`meller arqalı usı sabaqqa iykemlesiw qa`biletlerin qa`liplestirip bariwg`a da itibardi ku`sheytiw kerek.

Qaraqalpaq tili sabag`inin` baslaniw bo`liminde woqiwshilardin` diqqatin sabaqqa qarata alatug`in` qiziqli, temag`a baylanisli logikalıq woyin menen baslansa, bul oqiwshilarg`a da ko`terin`kilik, sabaqqa degen qizig`iwshiliqtı keltirip shig`aradi.

Woqitiwshi ushin woqiwshilarda qa`liplesken bilim da`rejesin u`yreniw ha`m aldın`g`ilari menen salistirip bariw wog`ada kerekli bolip yesaplanadi.

Sebebi woqiwshilarda woylap tabiw, yerkin pikirlew basqalarg`a salıstirg`anda ku`shlirek boladi. Misali, seslerdi salıstirg`anda, shinig`iwlardi worinlag`anda, ha`r bir balanin` qa`biletine sa`ykes belsene qabil yetiledi.

Qaraqalpaq tili sabag`ında interaktiv usıllardan wo`nimli paydalaniw – bul woqiwshilardin` yerkin pikirlewi menen birge woylaw qa`biletin de ku`shli rawajlandiradi.

Al, woqiwshilardin` do`retiwshiligi – bul wo`z betinshe ha`reket yetiwi menen baylanisli boladi.

Demek, qaraqalpaq tili sabag`ında interaktiv usıllardan paydalaniw - bul woqiwshilardin` qizig`iwshilig`in rawajlandiradi.

Sabaq barisında interaktiv usıllardan:

– «**Aqiliy hu`jim**»

– «**Qar boran**»

– «**Do`n`gelek stol**»

– «**Stol u`stinde ruchka**»

– «**Romashka**»

– «**Qar pa`rshesi**»

– «**Almalar**» ha`m **t. b. metodlardan paydalaniw** woqiwshilar ushin da jen`il qabil yetiledi.

Woqiwshilar bunda pa`nnin` roli, maqseti, waziypasi ha`m a`hmiyeti boyinsha jeke pikirlerin aytiwg`a mu`mkinshilik aladi.

Son`g`i waqitlarda ayirim ta`jiriybeli woqitiwshilar sabaqi **mul`timediyalar** ja`rdeminde wo`tiwdi da`stu`rge aylandirmaqta.

Interaktiv usillar sabaq wo`tiwdi jaqsi ta`repke qaray wo`zlestirip bariwi menen birge, woqiwshilardin` pa`nge bolg`an qizig`iwshilig`in arttirip yerkin tu`rde pikirlewge ha`m pa`ndi jaqsi wo`zlestiriwge ayriqshi ta`sir ko`rsetedi.

Interaktiv usillardi paydalaniwda sabaqtin` texnologiyaliq kartasi 1 saatliq sabaq islenbesi duris sho`lkemlestiriliwi kerek.

To`mendegi so`zlerge_____ №_____ sanli akademiyaliq litseydin` \_\_\_\_ toparinda qaraqalpaq tilinen woqiwshilarg`a jan`a bilimlerdi u`yretiw sabag`inin` jan`asha jobasin usinamiz.

Sabaqi ko`p jilliq is ta`jiriybege iye woqitiwshi_____ wo`tti.

Pa`n _____

1. Sabaqtin` temasi:

2. Sabaqtin` tu`ri: Woqiwshilarg`a jan`a bilimlerdi u`yretiw sabag`i.

3. Sabaqtin` maqseti:

a) mag`liwmatliq maqseti:

Woqiwshilardi ses ha`m fonema haqqinda bilimler menen qurallandiriw. Alg`an bilimleri tiykarinda aniq, mazmunli ta`sirli yetip jazba ha`m awizsha ga`p du`ziwge u`yretiw.

b) ta`rbiyaliq maqseti:

Qaraqalpaq tilin hu`rmetlewge, su`yiwge ha`m maqtanish yetiwge ta`rbiyalaw.

v) rawajlandiriwshiliq maqseti:

Woqiwshilardin` wo`z betinshe yerkin pikirlewshi, do`retiwshilik iskerligi ha`m ta`rbiyalaw.

4. Sabaqta paydalanatug`in aqliy metodlari:

«Aqliy hu`jim», kishi toparlarda islew, soraw – juwap, sabaqliq penen islew, woyin sabag`i.

5. Sabaqti qurallandiriw.

Ma`mleketlik bilimlendiriw standarti, qaraqalpaq tili bag`darlamasi, sabaqliq, ko`rsetpeli qurallar.

1.Sabaqtin` baslaniwin sho`lkemlestiriw.

Woqiwshilar menen sa`lemlesip, auditoriyanin`, woqiwshilardin` woqiw qurallarinin` sabaqti baslawg`a tayarlig`in ko`zden wo`tkeriw.

2. Aldin`g`i sabaqlarda u`yrenen bilimlerdi woqiwshilardin` yesine tu`siriw (3-5 min).

Mug`allim: Woqiwshilar, wo`tken sabaqlarda atliq, almasiq, feyil, ra`wish, tirkewish ha`m da`neker tuwrali tu`sinik aldiq.

Ha`zir wolar tuwrali alg`an bilimlerin`izdi jumbaq sheshiw woyini arqali yeske tu`siremiz.

Mug`allim: jumbaq woyinin basladim.

Bildiretug`in qiymildi

So`z shaqabin ne deydi.

(feyil).

Tiykarg`i so`zge yeredi,

Qosilip ma`ni beredi.

(tirkewish).

3.Taza temani u`yreniw. (10-12 min).

Taxtag`a sa`ne, sabaq temasi: Ses ha`m fonema dep jaziladi.

Mug`allim: Woqiwshilar, bu`gingi sabag`imizda seslerdin` ana tilimizde atqaratug`in xizmetlerin, mazmunli so`z ha`m ga`p du`zip, a`debiy tilde jaziw, so`ylew sheberligin birgelikte u`yrenemiz.

I-basqish. Topar sa`rdarlari stol u`stindegı wo`zinin` toparlarinin` ati jazilg`an konvertti aladi.

Topar ag`zalari menen birgelikte woylasip, wondag`i sorawlarg`a juwap tabadi. Sorawlarg`a juwap tabiwda, tapsirmalardi worinlawda sabaqliqtan ha`m basqa woqiw qurallarınan paydalaniwg`a boladi.

I-topar. Gu`z ha`m wotirman so`zlerinin` ma`nilerin aytıp berin`. Wolar qanday ma`nini bildiredi.

Sonday – aq usi toparg`a:

«**Jumabay**» degen ga`pte neshe ses bar? -degen soraw beriledi.

II-toparg`a Ba`ha`r-ko`rdim so`zleri ma`nileri menen birge;

Bazargu`l qaladan nan alip keldi.

– **Degen ga`ptin` quramında neshe ses bar?**

Bunnan son` woqiwshilardin` bergen juwaplarına qaray mug`allim wolardin` tu`siniklerin juwmaqlastiradi.

«Seslerdi aytamiz ha`m yesitemiz. Tildegı ma`ni ayiriwshiliq xizmet atqaratug`in yen` kishi seslik birlik fonema dep ataladi.»

II-basqish. Jan`a bilimlerdi bekkemlew ha`m wolardi a`melde qollaniwg`a u`yretiw. (20-25 min).

Shinig`iwdi worinlaw.

Mug`allim: Ne ushin ga`ptin` ayirim dawisli sesler tu`sip qaladi?

Woqiwshilar: Ayirim fonetikaliq jag`dayda seslerdin` tu`sip qaliwi *eliziya* qubilisi delinedi.

Mug`allim: Qanday jag`dayda sesler tu`sip qaladi?

Oqiwshilar: Pa`'t tu`spegen buwinlardin` qisqariwi, geyde tu`sip te qaliwi mu`mkin.

III-basqish. «A`jayibatlar maydani» woyini.

(Ha`r partada wotirg`an yeki woqiwshi birgelikte woylasip, sorawlarg`a juwap tabadi.)

1. Barliq aytilajaq woy-pikirdi wo`zinde ja`mlegen so`z neden quraladi?

Juwap ushin u`sh kletka beriledi.

(Juwabi - ses).

--	--	--

2. Seslerdin` qisqariw qubilisi ne dep ataladi?»

Juwabi:

--	--	--	--	--	--	--	--

(redukciya).

IV-basqish. Shinig`iwda berilgen «jazdi», «jasasin», «woqip wotirsan`» so`zlerin qatnastirip, ha`r qaysisina ayirim – ayirim ga`p du`zin`.

Ga`ptin` son`inda ma`nisine qaray tiyisli irkilis belgilerin qoyip ha`m wolardin` qoyiliw sebeplerin tu`sindirin`. So`zlerdegi fonetikalik qubilislarg`a itibar berin`.

V-basqish. Taxtag`a qistirilg`an «Altin gu`z» temasindag`i ren`li su`wretlerge qarap ga`p du`ziw. Ga`ptegi ha`r bir so`zde kelgen seslerge, wolar arasindag`i fonetikalik qubilislarg`a tallaw jasaw.

Ha`r bir topar u`sh ga`p du`zedi ha`m fonetikalik qubilislardin` sebeplerin da`liyllep beredi.

(tapsirmanin` worinlaniwi jazba ha`m awizsha tekseriledi).

5. Sabaqti juwmaqlaw. (2-3 min).

**Mug`allim:** Sabag`imizdin` 5 – basqishin tamamladiq.

Son` woqiwshilardin` bilimlerine qaray baha qoyiladi.

**6. U`yge tapsirma:** «Menin` shan`arag`im» degen temada tekst du`zin` ha`m wolardag`i qollanilg`an seslerge ta`n qubilislardi awizsha aytip beriw.

Bu`gingi ku`nde zamanago`y bilimlardin` tiykarin jan`asha pedagogikalig da`stu`r quraydi.

Woqitiwshi interaktiv usillardan paydalang`anda wo`z pikirlerin awizeki ha`m jazba formada tu`sinikli bayanlaw qa`biletine iye boliwi kerek.

Woqiwshi wo`zgeler, na`rse – zatlar haqqinda pikirlerdi, keshirmelerin so`zler ja`rdeminde ju`zege shig`aradi.

Woqiwshilardin` woqiw, jaziw, yesaplaw tezligin asiriw ushin ha`r bir woqiwshig`a bir – birine uqsaytug`in usillarda sabaq beriw menen sheklenip qalmaw kerek. Bul woqitiwshidan do`retiwshilik ha`m pidayiliqti talap yetedi.

Woqitiwshi **sa`wbetler, mashqalali, didaktikalig woyinlar ha`r qiyli tapsirmalar** tiykarinda woqiwshig`a ko`birek itibar beriw kerek.

Interaktiv oqitiw usillarinda qollanilatug`in shiniq`iwlar.

«Issi kartoshka» shiniq`iwi.

Maqseti: Woqiwshilardin` sabaqqa qatnasiwin jedellestiriw.

Wo`tkeriw usili` Woqitiwshi qatnasiwshilarg`a arqasi menen qarap turadi, qoli menen shapatlap turiwi, yaki qa`lemnin` qatti jag`i menen urip turip, ses ha`mmege yesitilip turiwi kerek. Qashan ses toqtamag`ansha, topti bir-birine tez-tez beriwleri ha`m ses tinip qalg`an waqitta top kimde qalsa, sol woqiwshig`a soraw beriledi.

Yeger sol student sorawg`a qa`te juwap berse, wonda basqa woqiwshilar sorawg`a juwap beriwi mu`mkin.

Woyin siz aldinan tayarlap qoyg`an sorawlar boyinsha dawam yetiledi.

Qadag`alaw sorawlari:

- ❖ Epenteza degenimiz ne?
- ❖ Eliziya degenimiz ne?

«Romashka» shiniq`iwi

Wo`tkeriw usili:

- ✚ Kartong`a yaki vatmang`a romashka gullerin ha`m wortasin sizin` ha`m ha`r qaysisin qiyip alin`. Ha`r bir detal`din` artina temag`a say sorawlardi jazin` ha`m taxtag`a qatnasiwshilar kirmesten aldin romashka formasinda jabistirin`.
- ✚ Woqiwshilar wo`zleri birewden saylap romashka gullerin aladi ha`m belgilengen waqit ishinde sorawg`a juwap beriwi kerek.

Waqit : tayarliq ushin 5 minut (uliwma 35minut).

Sorawlar.

1. Qaraqalpaq tili fonetikasi' pa`ni neni u`yretedi?
2. Til biliminin` tiykarg`i waziypalarina neler kiredi?
3. Qanday til bilimi tarawlarin bilesiz?
4. Fonetikaliq qubilislardi' aytip berin'?
5. Leksikologiya neni u`yrenedi?
6. Grammatika neni u`yrenedi? h.t.b

Qatnasiwshilardin`jeddeliligin arttiriw ushin kerekli shinig`iqlar ha`m woyinlar

Woqitiw da`wirinde qatnasiwshilardin`jedelligin arttiriw ushin shinig`iqlar ha`m woyinlardi qollaniw, qatnasiwshilardin`diqqatlilig`in ha`m qizig`iwshilig`inin`wo`siwine alip keledi.

Shinig`iqlar tiykarinan yeki maqsetti wo`z ishine qamtiydi.

- 1 Shinig`iqlar woqitiw da`wirinde temalarg`a kirisiw maqsetinde paydalaniladi. Woqitiw da`wirinde temag`a say sorawlardi du`ziwin`iz mu`mkin.
2. Al ayirim shinig`iqlar toparda qatnasiwshilardin`sharshag`anin shig`ariwda ha`m tinishliqti buziw maqsetinde qollaniladi. Ha`r bir ma`deniyattin`wo`zinin`ha`zil shinig`iqlari, woyinlari boladi. Siz to`mendegi shinig`iw ha`m woyinlardi wo`z woqitiw da`wirin`izde qollansan`iz, sizin`woqitip atirg`an woqiwshilarin`iz sabaqtan jaliqpaydi degen woydamiz.

«Pantomimika»

Wo`tkeriw usili`

- Woqiwshilar arasinda jaris wo`tkeriw. Yaki yen`jaqsi pantomimika islegen adamdi aniqlaw.
- Woqiwshilar emociyalardi, is-ha`reketlerdi ko`rsetiwine boladi.

«Bala jilasa ne qilasan`?»

Wo`tkeriw usili: Qa`lewshi woqiwshilar wortag`a shig`adi. Woqiwshilar sani jup sanda (6-8 adam) boladi. Woqiwshilarg`a soraw berin`.

- Kishkene u`ken`iz u`yde siz benen birge qaldi ha`m qattig`a jilap atir. Siz balani jubatiw ushin ne qilasiz?.
- Usi sorawg`a woqiwshilar juwap beriwi kerek ha`m ha`reketlerdi isleydi.

Juwmaq

Jumistin` uliwma sipatlamasinda temanin` aktuallig`i, ob`ekti, maqseti ha`m waziypalari jumistin` ilimiy jan`alig`i, izertlewi predmeti, metodlari, a`meliy a`hmiyeti ha`m basqa da ta`repleri haqqinda qisqasha sholiw beriledi.

Kirisiw bo`liminde ayirim seslik qubilislardin` basqa tu`rkiy tillerinde izertleniwi ha`m qaraqalpaq tilindegi izertleniwi salistirmali tu`rde ilimiy miynetlerge sholiw jasaw arqali aytili.

Solay yetip, biz qaraqalpaq tilindegi qisqa dawislilardin` belgili bir fonetikaliq jag`dayda redukciyalanatug`inin, ayirim waqitlari sol redukciyalaniwdin` na`tiyjesinde sesler so`zlerdin` qurilisina pu`tkilley tu`sip qalatug`inlig`in so`z yettik. Sonday-aq so`zde geypara jag`daylardin` sebebinen ayirim seslerdin` tu`sip qaliw yamasa almasiw qubilislarinin`, qon`silas seslerdin`, buwinlardin` wo`z-ara ta`sirine baylanisli, pa`tke ha`m tag`i basqa fonetikaliq jag`daylarg`a baylanisli seslerdin` belgili da`rejede wo`zgerislerge ushirap, wo`z-ara u`ylesip kelgenligin ko`rip shiqtiq. So`zlerdin` wo`z-ara baylanisli bolg`an ha`m bir-birine ta`sir yetip turatug`in sesler kompleksinen turatug`inlig`inin` gu`wasi boldi.

Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` qurilisinda sho`lkemlestiriwshi worayliq worinda dawisli sesler turadi. Dawissizlar dawisli seslerdin` ta`siri arqali belgili da`rejede wo`zgeriske ushirap wotiradi. Usinnan dawissiz seslerdin` allafonlari kelip shig`adi. Wo`z gezeginde dawissiz sesler de qon`silas dawislilarg`a ta`sirin tiygizedi. Sonday-aq ha`r bir tildin` yamasa bir topar tuwisqan tillerdin` wo`zine ta`n wo`zgesheligine baylanisli seslik wo`zgerisleri bolatug`inlig`in so`z yettik.

Seslerdegi ayirim wo`zgerisler seslerdin` almasiwi, worin almasiwi fonetikaliq jag`daylardan g`a`rezsiz halda bolatug`inlig`in aytti. Seslerdin` wo`zgerislerinen tu`rli fonetikaliq qubilislar kelip shig`adi. Solay yetip, bunday fonetikaliq qubilislar seslerdin` dara turg`aninda yemes, al wolardin` so`zde, so`z dizbeginde jumsaliwi ju`zege asadi. Ha`r qiyli fonetikaliq jag`daylarg`a baylanisli seslerdin` sozimlilig`i wo`zgerislerge ushirap wotiradi. A`sirese bul jag`day qisqa dawislilar

bolg`an **i, i, u, u`** seslerinde ku`shlirek seziledi. Wolar ko`birek redukciyag`a ha`m eliziyag`a ushirap wotiradi.

Akademiyaliq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde qaraqalpaq tili fonetika sin woqitiwda interaktiv usillardan jeterli da`rejede paydalaniw – bul sabaqtin` na`tiyjeliligini ta`miyinleytug`in birden – bir ko`rsetkish.

Bu`gingi ku`nde O`zbekistan Respublikasi Bilimlendiriw sistemasinda ta`lim texnologiyasi ken` tu`rde qollanilmaqta.

Ta`lim texnologiyasi wo`z ishki mazmunina interaktiv usillardi aladi. Interaktiv usillar bul woqiwshinin` tiyanaqli bilim aliwi, bilimlerdi teren` iyelewi ushin arnalg`an boliwi kerek.

Bu`gingi ku`nde interaktiv usillardan wog`ada ken` tu`rleri yengizilip atir. Misali: Isbilermen woyinlari metodi, aqiliy hu`jim, mashqalali jag`daylar metodi, insert metodi, yekige bo`lingen da`pter metodi, esse metodi h.t.b.

Wolardin` ha`r birinin` wo`z alip bariw ta`rtibi, xizmetleri bar bolip-bular yen` baslisi woqiwshilardin` teren` bilim iyesi, aqili ka`mil insan bolip jetiwine qaratilg`an boladi.

Pitkeriw qa`nigelik jumisimizdin` yekinshi babinda akademiyaliq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde interaktiv usillardi paydalaniwdin` a`hmiyeti haqqinda so`z etildi.

O`zbekistan Respublikasi ma`mleketi ha`m Prezidenti ta`repiyen «Bilimlendiriw haqqinda nizam», «Kadrlar tayarlawdin` milliy bag`darlamasi»nin` a`melge asiriliwi, ta`lim ha`m ta`rbiyani birgelikte alip barip atirg`an siyasati, O`zbekistanda ta`lim texnologiyasina, uliwma woqitiwda jaqsilaw islerine itibar qaratilip atirg`anlig`i, akademiyaliq litsey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde interaktiv usillardi qollaniwdin` abzalliq lari haqqinda so`z etiledi.

Interaktiv usillardi paydalaniw to`mendegi ta`repleri menen a`hmiyetli.

Birinshiden: Interaktiv usil woqiwshilardi ko`p ha`m artiqsha mag`liwmatlardan jen`ildestiredi.

Ekinshiden: Belgili bir mug`dardag`i waqitti tejeydi.

**U`shinshiden:** Interaktiv usillar woqiwshilardin` uliwma qizig`iw jedelligin, wo`z betinsheligin ha`m do`retiwshilik penen islew na`tiyjelerin jen`ildestiredi.

Interaktiv usil woqitiwshi ha`m woqiwshilardin` wo`z – ara birge islesiwi tiykarinda sabaqtin` na`tiyjeliligini asiriw, woqitiwshilarda yerkin pikirlew, uliwma pikir ju`rgiziwdi jaqsilaw. Bul usilda woqiwshi wo`zi qatnasqan halda aktiv tu`rde jeke, jupliqta, toparlarda ha`reket yetedi, pikirleydi, bahalaydi, jazadi, so`zge shig`adi, da`liyl ha`m tiykarlar arqali qoyilg`an ma`seleni aydinlastiriw`a ha`reket yetedi.

Bul usil demek, teren` pedagogikalik a`hmiyetke iye yekenligi ha`r ta`repleme aship ko`rsetildi.

Woqiwshilardin` psixologiyasin, jas wo`zgesheliklerin yesapqa alip, wolarg`a sabaq payitinda qolayli woyin sabaqlari tu`rindegini usillardan paydalaniw za`ru`rligi haqqinda so`z yetiledi.

Woqitiwdin` woyin formasinin` basli maqseti – woqiwshilar da teren` woylanip ha`reket yetedi, sabaqqa shin berilip qatnasadi ha`m barliq woqiwshi ha`rekette, izleniwde boladi. Bul wo`z gezeginde balada talapshan`liqti payda yetedi.

Woqitiw woyinlarinan akademiyaliq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde syujetli-rolli woyinlardi alip bariw wog`ada qolayli.

Bul interaktiv usilda turmisliq waqiyalar yamasa basqa da ayqin jag`daylar yesapqa alinadi, innovaciyaliq tiptegi metodlardi da paydalaniw wog`ada qolayli.

Al, sho`lkemlestiriwshilik iskerlik woyinlarinda yen` baslisi mashqalani sheshiw`din` diagnostikasina ha`m jollarin tan`lap aliw`g`a kewil awdariladi.

Wonda basli diqqat qatnashilardin` wo`z-ara so`ylesiwine, qarim – qatnasina ha`m toparliq jumistin` basqa da tu`rlerine qaratiladi.

Ha`zirgi waqitta akademiyaq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde wo`nimli ha`m ken` qollanilip atirg`an tu`rlerinen «Aqiliy hu`jim», «Klaster», «Debat», «Diskussiya», «**sapaliq woyin**» ha`m t.b.

Demek, interaktiv usillardan, wonin` tu`rlerinen ken` tu`rde paydalaniw bul woqiwshilardin` diqqat – itibarin tartadi, woqiw menen jeke islesiw individual mu`na`sibet payda boladi.

Interaktiv usillardi akademiyaq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde ha`r bir pa`n ushin da qollana beriwge bolatug`in usil.

Yen` baslisi interaktiv usillarda woqitiw - bul woqiwshini zeriktirmeydi, wonin` ha`reketlerin jedellestiredi.

Interaktiv usillar woqitiw texnologiyasi ta`rbiya procesin bilimlerde a`melde qollanildii ta`miyinleydi, bunda woqitiwshinin` iskerligi ja`ne de artadi.

Ha`r bir sabaqti wo`tkende qaraqalpaq tilinin` ha`m sol temanin` mazmuninan kelip shig`ip interaktiv usillardi tan`law - bul pedagogtin` shaqqanlig`ina, ziyrekligine, wo`z ka`sibin sheber men`gergenligine de baylanisli.

Juwmaqlap aytqanda, akademiyaq licey ha`m ka`sip-wo`ner kolledjlerinde interaktiv usillardan wo`nimli paydalaniwdin` qolayli tu`rlerin tan`lap aliw – bul sabaqta motivaciyanı payda yetiw, sabaqta woqiwshilardi jedellestirwdin` bir deregi sipatında yesaplanip, woqitiwshinin` da wo`z u`stinde ko`birek izleniwine talap qoyadi, sabaqqa ha`r ta`repleme tayarlanip, ko`rgizbe qurallar, tarqatpa materiallardan paydalaniwin a`melge asiradi.

Paydalanilg`an a`debiyatlar:

1. Кадрларды таярлаўдың миллий бағдарламасы. Ташкент, 1997
2. Өзбекстан Республикасы Олий мәжлисиниң 29-август 1997-жылғы Билимлендириў ҳаққындағы Нызамы.
3. Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң 15-декабрь 1997-жылғы Билимлендириў ҳаққындағы Нызамы.
4. Мәмлекетлик тил ҳаққында Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңесиниң қарары 1989, 1-декабрь.
5. Каримов И.А. Өзбекстан ХХІ әсир босағасында. Ташкент, 1998.
6. Dawletov A., Dawletov M. Qaraqalpaq tili (V klass). No'kis, 2000.
7. Berdimuratov E., Allanazarov Q. Qaraqalpaq tili (V klass). No'kis, 2000.
8. Арғынов Х. Қазақ тили методикасы. Алматы, 1994
9. Алымов Ә. Билимди жаңалаў – дәўир талабы. Нөкис, 1997.
10. Гулямов М. ва б. Ўзбек тилини ўқитиш методикаси. Тошкент, 1995.
11. Ғуломов А. Нейматов Х. Она тили таълими мазмуни. Тошкент, 1995.
12. Бердимуратов Е., Пирниязов Қ. Орта мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы. Нөкис, 1988.
13. Буранов М. Ўзбек тили ўқитиш методикасининг баъзи масалалари. Нукус, 1998.
14. Қутлымуратов Б. Орта мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыўдың гейпара мәселелери. Нөкис, 1996.
15. Қазақ тилин оқыту методикасы. Алматы, 1998.
16. Насруллаев Ә., Қожаназаров Қ. Қарақалпақ тили сабағын көрсетпели оқытыў мәселелери. Нөкис, 1991
17. Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилин оқытыў методикасы пәнинен бағдарлама. Нөкис, 2000.

18. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilin pedagogikaliq texnologiya tiykarinda oqitiw. No'kis, 2009.
20. To'xliev B., Shansieva M., Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. Toshkent, 2006
21. Уснатдинова Р. Ана тили сабақлығына методикалық көрсетпелер. Нөкис, 1994.
22. Умарова Қ. Қизіқарли грамматика. Тошкент, 2002.